

„...csak a megváltott emberiség számára adatik meg,
hogy múltjának bármely pillanatát felcitolja.”¹

A *Világoló részletek*, bár memoár, kikívánkozik a szépirodalmi beszédmódból. Az egyéni élet- és — főként — a családtörténet elbeszélése mellett jócskán tesz történelmi, szociológiai, szociál- és individuálpeszichológiai, politikai filozófiai, esztétikai állításokat. Utóbbiak igazságáért a szerző nem a mondott területek releváns szaktekintélyeinek citálásával, nem is a semleges, tudományos szaknyelv módszeres alkalmazásával szavatol — mint a tudományos diskurzusokban szokás —, hanem az érzékileg *megtapasztalt*, közvetlen hallomásból *megismert* vagy saját módszer alapján levéltárakból és memoárokból — elsődleges információhordozókból — *kikutatott* ismereteivel. Állításai jórészt eltérnek a mondott tudományok domináns iskolái által disszeminált, a történelemről, a társadalmunkról, a pszichológia és az írás viszonyáról alkotott közfelfogásunktól. Mi másért írta az ember a kanonikus tudásnak ellentmondó, emlékezetkultúránk berögződéseinek ellenszegülő, a szépirodalmi beszédmód kötetlenségében megszólaló ellenszöveget. Már most előrebocsátható kulcskérdés, hogy recepciója a szépirodalom hagyományos fórumairól át fog-e csapni a többi diszciplínába, hogy képes lesz-e azokban is vitákat gerjeszteni, annyira, hogy netán még meg is ingassa vagy át is írja közösségünk domináns előítéleteit. Ami közvetlen arra is választ ad majd, hogy az egyes diszciplínák mennyire fogékonyak a tudományos intézményi háttér nélkül felszólalók beszédére — de, megfordítva, arra is, hogy mennyiben tekinthető még a magyar diskurzustérben az irodalmi megszólalás mód véleményformálónak, azaz hogy képes-e felülírni a humántudományok által megalkotott múlt-, társadalom-, emberképünket.

Az alábbiakban vázlatosan rekonstruálom, hogyan működött Nádás Péter a maga heterogén diskurzusait. Kitérek arra is, hogy a „kívülállás” vagy „eretnkség” miféle pozícióját előfeltételezi az efféle diskurzuskeverés, miként arra is, hogy milyen elbeszéléstechnikával és milyen tónusban valósul meg ez, valamint arra, hogyan árulja el önmagát.

I.

Eretnkség

(*humántudomány kontra szépirodalom*)

Nádás két nagyregényét okkal szokás határsértő szövegekként emlegetni, de az általuk lebonyolított határsértés a szépirodalmi hagyomány keretei közt rúgta föl a játékszabályokat. Egykori felismerése szerint a polgári irodalom elhallgatta, beszédével elfedte — mimikrirel eufemizálta, távolságtartással parodizálta — a szexualitást, a róla való közvetlen beszédet pedig a pornográfia illegitím beszédmódjába utalta vissza.² Az irodalmi határsértést a megélt valóság és a szépirodalom stilisztikai eszközeinek összeegyeztethetlensége indokolta. Regényei fikciós alkotásokként is kétségtelenül jogot formáltak arra, hogy belefolyjanak a politikáról, a lélektanról vagy a történelemről folyó közös beszélge-

tésbe, de nem hagyták el a művészet diskurzusát. Nádás azonban ezúttal az eufemizáló mimikri vádját kiterjeszti a tudományos beszédmódra is. Ez az egykor-volt emberekre és tárgyaikra alapozott memoár immár a polgári és a kommunista humántudomány összes domináns diskurzusának korrekcióját célozza meg.

Ennek érdekében a szöveg bizonyos megkötéseket érvényesít. Csak olyasmint ír le, ami bizonyíthatóan köthető *valakihez*. Olyan, a tudományos beszéd számára nélkülözhetetlen absztrakcióknak, mint nemzet, osztály, faj, néplélek, állam, diskurzusában nincs helye, csak ha a megidézett személyek egyike-másika él ezekkel a „fiktív többségekkel”. „Szakmai kötelezettségeim szerint én csupán megnevezhető emberekkel foglalkozhatom. Ami ugyan ostobaság, hiszen nincs pillanat, amikor ne lenne velem egy névtelenségbe fagyott, beláthatatlan embertömeg, a családi és az emberi többszem, mégis mindenkit ki kell hagynom, akinek nincs személyneve, és valamilyen tulajdonságánál fogva nem emelkedik ki a konfliktusok viharos tengeréből, vagy az unalom homoksvatagából.” (II. 7) Foucault-ra, de tőle némiképp eltérve az én lehetőségfeltételeit érintő *materialista* archeológiájának lehetne nevezni az eljárást.³ Hiába ír tehát Nádás Péter memoárt, többnyire nem a magát mondja, önmagáról csak mint közvetítőről, rekonstruktőről vagy információhordozóról szól. Hol családtagjait idézi, hol hivatalos dokumentumokat, parlamenti leiratokat, állami rendeleteket elemez, hol lakásokat, városrészeket, műtárgyakat, élet-kellékeket mutat be. Nádás az idézettek eltartja magától: összeveti, analizálja őket. Ez az első oka annak, hogy miért *az irónia* a szöveg uralkodó hangneme. Ha az egyed bele van kötve a közösbe, ha a személyes beszéd mindig mások beszédéből tevődik össze, ha az alkat és a jellem egykor-voltak alkatának és jellemének keveréke, hogyan

¹ Walter BENJAMIN: *A történelem fogalmáról* = Uő.: *Angelus Novus*, ford.: BENCZE György et al., Helikon Kiadó, Budapest, 1980, 962.

² Ehhez ld. például: „[...] a magyar kiadásban erősen megcenzúrázott bejegyzésekben Thomas Mann olyan kulturális összefüggések tudója, amelyekről az európai irodalom és az európai lélektudomány ez idáig mélyen hallgatott, és ugyanilyen mélyen fog hallgatni az elkövetkezendő időkben is. Mert a fiúk apaszerelemének tényét és napi gyakorlatát egyenesen szükségesnek és kívánatosnak kell tartani egy férfiúi istenségek tekintélyére és teljesítményére alapozott kultúrában, ám ugyanennek a szerelemnek a másik ábrázatáról, az apák fiúszerelméről éppen az apák tekintélyének védelmében mélységesen hallgatni kell. Ezen a ponton van aláaknázva ez a kultúra. A fiúk apaszereleme biztosítja azt a tekintélyt, és serkenti azt a teljesítményt, amit az apák titkos fiúszerelme ízzé-porrá zúz és kiolt.” NÁDÁS Péter: *Thomas Mann naplójáról* = Uő.: *Esszék*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001, 47–48.

³ Foucault egyébként, mint az sokat méltatott esszéjéből, a *La vie des hommes infâmes*-ből tudható, többnyire nagyon hasonló megkötésekkel dolgozott, mint Nádás: a *Collège de France*-ban tartott előadásai ugyancsak egykor-voltak diskurzusai, azaz dokumentálható egyének *beszéde* alapján, az állami, hivatalos diskurzust opponáló rekonstruálta a XVIII. században kibontakozó modern biopolitika alapjait. S a *Világoló részletek* bizonyos passzusait olvasva az ember el-eltűnődik, hogy amennyiben a magyarul is meglévő *A rendelleneseket* vagy a *Sécurité, Territoire, Population* okkal tekintjük filozófiai érvényű munkáknak, akkor Nádásnak legalábbis ezt a művét, ami nem kevésbé rendszeres feltárása a modern magyar biopolitika fegyverező eljárásainak, miért is utalnánk a szépirodalom halmazába. Kérdés persze, hogy amennyiben nem oda, akkor hová soroljuk.

SIPOS Balázs

Mimikri és autizmus

(Nádás Péter: *Világoló részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből I–II.* Jelenkor, 2017)

is lehetne a személyiség köré rendezni a sorsot. Ennyiben volta-képp a *Világló részletek*, s nem az *Emlékiratok könyve* a *Bevezetés a szépirodalomba* párdarabja: míg Esterházy műve a szépirodalmi hagyományunk diskurzusában termelt nyelvi alakzatok és megszólalásmódok tárhelye, addig a *Világló részletek* a XIX–XX. századi Magyarország különböző világainak hétköznapjaiban, valamint a pártapparátusokban és hivatalokban előállított diskurzusoké. A narrátor tónusa idézi a *Párhuzamos történetek* mindentudó elbeszélőjét. Ez a nagy *antimimetikus* mű is állandóan függőben beszéltet, állandóan imitál, vagyis folyamatosan mimézissel él: Nádas élvezettel *citálja föl* felmenői diskurzusát; helyettük beszél. Ezt nyomatékosítja, hogy a szöveg írásjelként kizárólag pontokat és vesszőket használ, idézőjel, felkiáltó- és kérdőjel nincs (Nádas gyakran beszél arról, hogy ezeket nem tekinti érvényes jelöléseknek); rendre egybemosódik az elbeszélő és az elbeszéltek diskurzusa. Ám utóbb rendre pregnánsan el is válik: túlfokozott, groteszkba hajló futamok után visszavált „saját” mindentudó pozíciójába; az imitált beszédet eltartja magától, a távolság pedig többnyire parodisztikus fényben mutatja fel az addigi futamokat. Ez az eljárás nem volt jellemző a korábbi szövegeire. „Saját” tónusa a Nádas-esszékből, -kritikákban, legfőképp pedig az Évkönyvben és a *Saját halálban* kikísérletezethez áll közel, de azoktól el is tér, amennyiben azoknál jóval *közvetlenebb* hangot igyekszik megütni. Ez a „közvetlenség” — ami persze elég pontatlan meghatározás⁴ — elbeszélői pozíciójának állandó reflektálásából, abból, ahogy egykori és az elbeszélés idejére tehető énjének kíváncsiságát, mániáit, szokásait, meggyőződéseit, érdeklődéseit (stb.) önironikusan felmutatja, végeredményben pedig a *Hazatérésből* (is) ismerős vallomásságból fakad. Ettől még korlátozásokkal nagyon is él. A korábbi esszékkal, pláne az Évkönyvvel szemben alig-alig illeszt tájleíró, nem-informatív vagy lírai betéteket a szövegbe, s — mint látni fogjuk — minden erejével azon van, hogy kiiktassa a saját nevében leírtak esetleges többértelműségét, ellentmondásosságát, eldönthetlenségeit, röviden: korlátozza a — minden szépirodalmi szöveg artisztikus hatását megalapozó — poliszémiát. A leírtak történeti, társadalmi, pszichológiai jelentését, jelentőségét, s az információ származási helyét illetően mindent (meg)magyaráz; uralni akarja archívumát.

Mindezek azonban csak stilisztikai döntések. A tulajdonképpeni korlátozás vagy csonkítás a tudatos, a felnőtt élet elbeszélését érinti. Mindaz, ami tizenhét éves kora után történt vele, néhány utalástól eltekintve homályban marad, előfeltételezi ugyanis, hogy az Én ekkorra már készen van. Ebből adódik, hogy vallomások tónusa közvetlen ugyan, de voltaképp nem vall meg semmit, ugyanis közvetlen hangnemével pusztán másokat citál: ennél fogva csak sokszoros „áttétellel”, „eltávolítással” szól önmagáról — nem „úgy ír, ahogyan (ő) van”, hanem arról ír, amint (ők) volt(ak).

Ironikus hangneme disszonánssá teszi a Montaigne és Rousseau óta a személyiség egvediségét kinyilvánító memoár műfaját. A személytelen memoár paradoxon, mégis erről van

szó. Megtartóztatja magát az egyenesvonalú, regényes elbeszéléstől, ami Vas vagy Déry memoárjait jellemzi. Nem anekdotázik, mint Réz Pál vagy Orbán Ottó nemrég publikált élet-interjúikban. S távol áll tőle a naplók és memoárok tucatjaira — például az éppen általa kíméletlenül elemzett Ortutay- és Mann-naplókra — jellemző fontoskodás az én körül.

De mindez magától értetődik. Magyarázkodni, vallani, egyenesirányúan elbeszélni, anekdotázni csak az tud, aki úgy véli, személyisége a világ közepe, nem pedig világok összetorlódásából kikristályosodó, kulturális, szociológiai, biológiai, pszichológiai automatizmusok, tudatosan elsajátított, manipulatív imitált vagy az én előtt is ismeretlen habitusok konstellációja. Már az *Emlékiratok könyve*, pláne a *Párhuzamos történetek* bemutatta: a tudatos én, mint Minerva baglya Hegel hasonlatában, csak utólag érkezik — ha egyáltalán megérkezik —, hogy számbavegye, mi mindenképp tevődött össze, mennyi minden előzte meg őt; az én az őt alkotó heterogén diskurzusok intertextusa, az őt övező emberek hatásainak kitett intenzitáskomplexum, rögzíthetetlen, állandó vibrálás. Amiben a *Világló részletek* más — nagyon más —, mint a két nagyregény, a figyelem fokalizációjában keresendő. Ebben a szövegegyüttesben az én jelen van ugyan — jobban mondva már mindig is megérkezett —, de pusztán csak mint manipulátor: azt a nyelvek, az etikák, a gének szövevényeként felmutatott világszerkezetet szálazza szét, amelybe beleszületett; önmagán kísérletezik, saját alkata, meggyőződése eredetét nyomozza vissza: énje kialakulásának történeti, szociológiai, pszichológiai lehetőségfeltételeit, mindazokat az egykor-volt embereket — akik maguk is világokból összetákolt, ellentmondásos konstellációk —, melyekből ő maga összeáll. Nem a tudatos énnel megesegettek történetét olvassuk tehát, de nem is a testi tapasztalásra redukált, mikroszekundumokra tagolt világtapasztalás minuciózus szekvenciáit, mint a nagyregényekben; ebben a szövegben semmi sem jelenidejű, mindent a számbavenni próbáló tudat közvetíti. A korábban intenzitásköteggént ábrázolt saját test itt információhordozóként működik: nem annyira önkényes animalitásként, mint a regényekben, inkább egyfajta

⁴ Ehhez érdemes hozzáolvasni a *Hazatérésben* a közvetlenségről írtakat: „Hiába kerestem fogódzót a két nagy csonkoló stilisztikájában, hiszen rosszul gondolkodtam róluk. Közvetettségüket véltem csonkolásnak. Életük és esztétikájuk tényeit összevetve, hazugságra gyanakodtam, tehát etikai szempontból értékeltem a formát. Proust is, Mann is, eleve túl parodisztikus stílusban írtak ahhoz, hogy paródiám tárgyává tehettem volna őket. Később megtaláltam ugyan azokat a századvégi és századelejei filléres szerelmi regényeket, amelyekből paródiájuk táplálkozott, s én is jókorát ittam ebből a zavarosan bugyogó forrásból, de akkoriban még távol állt az igazán kézenfekvő megoldás, hogy a legszubtilisabb a legtriviálisabból merít, mert távol volt a belátás, hogy a közvetlen beszéd legalább annyit eltakar a tárgyól, mint a közvetett; ifjonti bátorságomban a közvetlen beszédre óhajtottam bízni magam, s megvettem a közvetett beszédet. Halálisan idegesített, hogy megint stilisztikával foglalkozom. Nem olvasni akartam, forrásokat keresni, hanem írni. Egyszóval, elháríthatatlannak tetszett a vágy, hogy mindezt, amit Thomas nevű hősöm egyetlen estjének néhány pillanatáról nem sikerült megírnom, ne róla írjam, hanem minden áttétellel és eltávolítással nélkül magamról. Nem így, ahogyan most ezeket a sorokat írom. Akkoriban úgy szerettem volna írni, ahogyan van.” NÁDAS Péter: *Hazatérés* = Uő., *Játéktér*, Szépirodalmi, Budapest, 1988, 24–25.

eltárgyasított archívumként, melyből Nádas — a pszichoanalitikus gyakorlattal megtámogatott, szisztematizált emlékezés (ettől még igen-igen önkényes, prousti akaratlanságtól is sújtott, belső blokkba ütköző) praktikáival provokálva saját tudatát, valamint gondos levél- és könyvtári kutakodásokkal, memoárok és történeti beszámolók rendszeres áttekintésével kiigazítva saját emlékeit (ezeket pedig a közös kulturális és tudományos emlékezetünk cenzúrái, valamint a memoárirók és történészek elfedései teszik önmagukban hiányossá) — igyekszik előhívni felmenői biológiai és kulturális gyakorlatoztatással belétáplált habitusait, a gesztusokká kopott szokásokat, az automatizmusokká összeállt nyelvjátékokat, s velük együtt mindazokat a történeti-szociológiai világokat, melyekben e habitusok, szokások és nyelvjátékok egykor kifejlődtek: az egykor-voltak benne továbbélő szövevényét. A kötet lapjain felvonultatottakat, Deleuze és Guattari fogalmával, a Nádas énjét előző „lárva-szubjektumoknak” nevezhetnénk: olyan sokaságoknak, melyekből a tudat — különböző konstellációkban — ki-kiemelkedik, de amelyek véglegesen rögzíthetetlenek, totalizálhatatlanok. A szöveg a tisztaeszlelő pertől a „forradalmi korszak legvégéig”, 1956 novemberéig tartó, túlnyomórészt Budapesten játszódó időszakot öleli fel. (Evidens módon mind a város különböző tereinek különböző története, mind pedig Magyarországnak az időszakban lezajló társadalmi és politikai átalakulása, vagyis a második modernizációs kísérlete átszővi a *Világló részletekben* megidézett figurák sorsát.) Nádas önnön emlékező tudatát és testét fegyelmezetten igyekezik uralma alatt tartani, ennek révén a személytelenségig fokozza a tudatosságát. Az ember nem Egy, hanem Sok. Az én a benne foglalt sokaságoknak, azok totalizálására alkalmatlan, esetleges foglalata.

Mindez persze tényleg csak a figyelem fokalizációjának tekintetében különbözik korábbi vizsgálódásaitól. Mint a *Világló részletek* elején írja, „[É]n aztán világeletemben csaknem ugyanazokról a dolgokról gondolkodtam, legfeljebb a gondolkodás művelete nem hagyott el, hanem egyre mélyült a barázdáival”. (I. 14) Egy nyolcvanas években keletkezett esszéjéből idézek: „A mélabút a lélek állapotának szokták tekinteni; én most mégis azt mondom, hogy a mélabú nem állapot, hanem tevékenység: a szellem munkája a lélekben, vagy a lélek munkája a szellemben. [...] Az érzés képet alkot, a tudás fogalmat alkot. / A mélabús ember tevékenysége pedig arra irányul, hogy érzéseinek képeit és tudásának fogalmait egymásra vonatkoztassa, egymásból vagy egymással magyarázza. Erre irányuló tevékenységével alakítja ki azt a holt teret, amely a tudás úrjéről való érzés vagy az érzés úrjéről való tudás, és ilyen értelemben fölöttébb mozgalmas tér.”⁵ A mozgalmas térben emlékképekként felvillanókat Nádas az *emlékezés* jelenében, közvetlen, olykor szinte társalkodó nyelven, a szemünk előtt, a kötet lapjain transzponálja fogalmakká (miközben magukkal a fogalmakkal is rendre ironizál, azok érvényességét is rendre kétségbevonja — erről később). Az *emlékek* (érzések, képek) egykori jelenének dramatikusságát, minthogy fókuszpontját éppen az emlékek feldolgozására, felidézésére he-

lyezi, a szöveg redukálja; mert ugyan jócskán felvillannak drámai jelenetek — kiemelkedő a születését szülei kommunista ellenlói tevékenységével, egy, a náci lebonyolította mizoczi tömegmészárlással, valamint az ÁVH vallatási gyakorlataival egybeíró szakasz; ősképének, egy, két éves korában, Budapest bombázásakor átélt lépcsőházi robbanásnak a leírása; egy fiatalkori agyhártyagyulladás szédületének néhány hónapos, sorsfordító időszaka; egy, az elbeszélés jelenében zajló, egy internálótábor utáni dél-franciaországi nyomozás; gyermekkori megvádoltatásának — miszerint unokahúgát, a francia Yvette-et leteperete és megszorogatta volna — a története (mely a kommunista koncepciók perekként egyidőben zajlott, s a narrációban is egybe-montírozódik azokkal);⁶ legfőképp pedig édesanyja és édesapja párhuzamos, kölcsönösen megoszthatatlan meghurcoltatásainak eseménysorozata, amint az ötvenes években fokozatosan kizuhannak elvtársaik vagy a személytelen államapparátus kegyéből, hogy aztán morálisan, fizikálisan és pszichésen egyaránt belerokkanjanak —, a szöveg mozgalmas terét a megértés jegyében tevékenykedő, utólag számbavevő én higgadt, mindentudó iróniája rendre csitítja. A történetek kifutását, a figurák sorsát korábbi utalásokból rendre már azelőtt ismerjük, hogy a szöveg egyáltalán megkezdene az elbeszélésüket, kontextualizálásukat. A szöveg nem egyenesirányúan halad előre, s látszólag egészen tagolatlan; nincsenek fejezetek, a bekezdések nem az elbeszélő történetek, hanem az emlékezés ritmusát követik. A mozgalmas térben a narráció ide-oda cikázik, s amolyan koncentrikus, egyre mélyülő köröket ró az űrben; ennél fogva nincs drámai vagy regényes meglepetés, nem történik semmiféle leleplezés, drámai vallomás. Mindezzel Nádas fel is menti szövegét a regényeket jellemző pátosz és komorság alól; a *Világló részletekre* az irónia és a paródia a jellemző, a még csak nem is hűvös, nem is a melankolikus, inkább a *kíváncsi* kívülről állás. Többek közt olyan, a recepcióban már most emlékezetesnek ítélt figurák szövegeit rögzíti és elemzi, mint például a zsidó nagymama, Nussbaum Cecília oldalak tucatjain átnyúló, jiddis fordulatokkal és egyéni szóeleményekkel átszőtt rasszista tirádáit, Mezei Ernő a magyar szabadelvűség diskurzusát folyékonyan beszélő, a tisztaeszlelő per körül zajló visszaéléseket az államon felemelő pátosszal számonkérő, elegánsra csiszolt parlamenti szónoklatát 1882-ből, vagy Nádas László a pontonhidak vagy bizonyos kémiai folyamatok bemutatására irányuló, a modernista pedagógiai elveknek

⁵ NÁDAS Péter: *Mélabú* = Uő.: *Játéktér*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1988, 70.

⁶ Mivel később nem lesz lehetőségem külön kitérni rá, itt jelzem: ez a *vádolást* a társadalom mikro- és makroszintjén bemutató, a koncepciók pereket egy kisfiú meggyanúsításával egymásba játszó szekvencia (akár tudatosan, akár tudattalanul) Rousseau-parafrázis(ként működik): a *Vallomások* közismert, de Man és Derrida által elemzett jelenetére játszik rá, melyben Jean-Jacques-ot egy szalag eltulajdonításával vádolják. Vallomás és mentegetőzés mindenkor eldönthetlensége, az írás gépiessége, valamint a hypo- és intertextusoknak (Genette) a memoár diskurzusából is kiiktathatatlan jelenléte, mint sokan megállapították, erősen kikezdi a — minden hiteles önéletrajz számára kulcsfontosságú — autenticitás-effektust, s ez alól Nádas szövege sem (lehet) kivétel. A Rousseau-Nádas-viszony visszabontása persze olyan szoros szöveg-összeolvasást igényelne, amelyre itt nincs mód.

(a gyerek minden kérdésére válaszolni kell, amit az ember nem tud, annak pedig utána kell nézni) maximálisan eleget tevő, fiának adott magánórát. De emlékezetes nyelvi konstellációkként a kötetbe íródnak a Horthy- és a kommunista államapparátusok hivatalnokainak bikkfanyelven fogalmazott iratai, kommunista mozgalmárok és holokauszt-túlélők memoárjai is.

Archeológusi figyelmét nem az elhangzottak vagy leírtak pusztán egybegyűjtése motiválja. „Nem a látszat és a valóság megjelenési formája érdekelt, hanem a fogalomhasználatuk és a változatos formaelveik, amelyek szerint a kézzel fogható és látható valóságban elhelyezik az általuk képzett saját látszatot, azaz a valósághasonlatot. Miként képzik a látszatot a valóságselemből, s miként helyezik vissza a valódiba, ami így aztán a látszatok rendszerére épült” (II. 346), írja a szüleiéről, de éppígy írhatná bármely megjelenített figuráról is. Miért mondhatták ezt. Mire, mi helyett mondták. Kicsoda „mivel mit fed el vagy mit kompenzál” és miért. Hogyan íródnak bele a hiányok a beszédekbe. „A sokoldalú hallgatás közvetlen környezetem legkeményebb realitásai közé tartozott” (II. 231), írja. Hogyan békítik össze a beszélők beszédükkel az inkonzisztens meggyőződést és a világot, hogyan alkotnak „a bestiális tulajdonságokat fedésben tartó” (II. 227) valósághasonlatokat. Kollektív valósághasonlatokként lepleződnek le a tudományos diskurzusok is. Mint írja: „pályafutásom alatt többször, különböző témákban kellett megütköznöm a jó polgári történetírás ignoranciáival. [...] Úgy foglalkoznak politikai történettel és politikai filozófiával, hogy munkásmozgalmakkal azért ne kelljen, vagy minél kevesebbet kelljen foglalkozniuk, parasztmozgalmakkal még kevésbé, ami miatt aztán nem érhető meg tisztességesen a kontinens szociális története, a korszak antropológiai állapotának képe pedig végzetesen torz marad.” (II. 11) Míg az első, *Amikor szerdán* című kötet elsősorban Nádás Péter 1942. október 14-i, egy szerdai napon történt születését megelőző polgári, zsidó, munkásmozgalmi világok rekonstruálásával foglalkozik, addig a második, a Beethoven *Fidelió*jára utalva *Marcellina feláldozásának* keresztelt kötet a huszadik századi európai történelem nagy elhallgatásait, a munkásmozgalomnak és a holokausztnak a polgári történetírás, a koncepciók perek és a Gulág marxista történetírás által elhallgatott történeteit rekonstruálja a hiányokból. Nádás persze nemcsak a történettudományt dekonstruálja, hanem mindazokat a diskurzusokat, amelyeket a magyar közönség a modernitás óta önmagáról sző. A teológia, a morálfilozófia, a politikai filozófia, a szépirodalom diskurzusai homológ elfedésekkel operálnak. Hogy az egyes beszédmódokat a sajnálatos események miatt ne kelljen fundamentálisan újragondolni, a teológia úgy tesz, mintha a holokauszt eseménye nem írta volna át Isten és ember viszonyát, a polgári szépirodalom úgy tesz, mintha a szexuális késztetések és gyakorlatok elleplezhetők lennének, a felvilágosodás liberális-konzervatív politikai filozófiája úgy tesz, mintha Marcellina boldogsága feláldozható lenne Florestan és Leonora boldogságának és szabadságának oltárán, a marxista mozgalmárok úgy tesznek, mintha a koncepciók

perek és a Gulág pusztán emberi mulasztásból történtek volna meg, a morálfilozófia úgy tesz, mintha az ember elsődlegesen autonóm, szuverén, nem pedig animális lény volna, a magyar politikai filozófia úgy tesz, mintha a munkásmozgalom mellékes esemény, a kommunizmus idegenből a magyar modernitásra oktroyált ideológia lett volna, a politikai nyilvánosság úgy tesz, mintha az árnyékgazdaság egyszerűen áttemelhető lenne a magyar kapitalizmus, és így tovább; világunk a tizenkilencedik századtól a máig nyúló mimikri-láncolatokból tevődik össze. Rekonstruálja, miként kendőzte el a tisztaeszlári per idején a vizsgálat lebonyolításáért felelős államtitkár a visszaéléseket és az antiszemita hullámnak való behódolást, az 1942. október 14-én (Nádás születése napján) a lengyelországi Mizocban történeteket, az ötvenes évek végén a Nádás László és Tauber Klára körül lezajlott folyamatokat (miért estek ki egyik hónapról a másikkra kommunista feletteseik kegyéből), a sztálinizmus és a rákosizmus működtette internálótáborok felszínre bukkanása, az eltűnt barátok és családtagok hiányának jelenvalóságában a mozgalom hatalomra kerülését életcéllá kitzűző, majd félreállított emberek önfelmentő stratégiáit, és így tovább. A második kötet imént említett, száz oldalon át nyúló (de Aranyossi Pál húszas–harmincas évekbeli franciaországi szerkesztői tevékenységével, feleségének, Nádás Magdának hatvanas évekbeli önfelmentő visszaemlékezéseivel, a holokauszt megírására való módszertani reflexiókkal, a Rajk-per szüleinek perspektívájából való felidézéssel meg-megtört), a *Világló részletek*nek keletkezése idején játszódó nyitójelenetében, mely a kötet során űzött változatos nyomozások allegóriájaként olvastatja magát, a felnőtt Nádás Franciaországban keresi a Le Vernet-i internálótábor, ahová a Vichy-kormány nagybátyját, Aranyossi Pált zárta (több tízezer kommunistával és bűnözővel együtt). Ez az archeológiai réteg is száműzetett a „polgári történelemkönyvekből”, francia ismerősei előtt ismeretlen (vagy általuk előtte elhallgatott). A Sebald földrajzi és irodalmi útiregényeire emlékeztető szövegrészben az utazó Nádás összeveti az Arthur Koestler által *A föld sőpredékében*, az osztrák Bruno Frei által a visszaemlékezéseiben és Aranyossi Pál által a naplójában megadott részleteket — valamint Primo Levi Auschwitz működéséről adott leírását — a spanyol–francia határ menti tájakkal. Hegyeknek kéne itt lenniük, de nincsenek meg a hegyek. „Hozzá kell szoktatnom a szemem Le Vernet nagy semmijéhez.” (II. 68) Le Vernet helyén nincs *lieu de mémoire*, a francia állam nem kerítette körül az egykori tábor, nem rögzítette a tájon a múltat; szövegekből kell rekonstruálni, mi történt, hol történt. Az elbeszélő, miután végre azonosította, hol lehetett a tábor, a Le Vernet-i múzeumban fotósorozatra bukkan. Az egyik kiakasztott portréban felismeri Rajk Lászlót, aki Aranyossal együtt a táborban raboskodott. A kommunista és a polgári történelemből egyaránt kitörölt férfi arcképe a két archeológiai réteget egyszerre hozza felszínre.

Nádás a manifeszt és a latens, a felszín és a mélység, a látszat és a valóság közti megkülönböztetésére fixált, a demisztifikáló,

a feltételezett elfojtott tartalmakat feltárni igyekvő, interventív nagy modern diskurzust beszél. (Akárcsak az említett Sebald.) Marx hasonlóképp feltételezte, hogy a piacként megjelenő, áruként manifesztálódó termelés rejtett háttér folyamatok alapján működik; Freud hasonlóképp feltételezte, hogy a tudatműködés a tudattalannak csupán a homlokzata; Nietzsche szintén hasonlóképp feltételezte, hogy a tudományos és a filozófiai diskurzusok csupán hatalmi szándékok érvényesítésének a burkolt formái. Foucault-t idézem: „[A humántudományok] a többi tudománnyal ellentétben nem is annyira általánosítani vagy pontosítani akarnak, mint inkább szünet nélkül demisztifikálni, áttérni egy közvetlen és nem ellenőrzött evidenciáról kevésbé áttetsző, de alapvetőbb formákra. [...] Minden humántudomány láthatárán ott van az emberi tudat visszavezetésének terve valós feltételeire, visszaadni a tartalmaknak és a formáknak, amelyek a világra hozták, és amelyek benne rejlenek. A tudattalan problémája [...] végső soron [a humántudományok] egész létével összefüggő probléma. Az ember valamennyi tudományának alkotóeleme a transzcendentális tényező túlhangsúlyozása, amely a nem-tudatos feltárásába csap át.”⁷ Nádás ezeknek a nem-tudatos formáknak, transzcendentális (egyéni, antropológiai, pszichológiai struktúrák) és történeti (társadalmi kollektívák habitusai) feltárását célozza — intertextuális eljárásait nem valami posztmodern játékoság alapozza meg, hanem a diskurzusok mögé rejtett „valódi tartalmak” feltárásának nagyon is modern (némi-képp anakronisztikus) szándéka; ezért is kulcsfontosságú, hogy az idézetekhez rendelhető legyen *szerző* vagy *beszélő*: a tulajdonnevek szavatolnak az összegyűjtött diskurzusok valódiságáért.

Itt érdemes megemlíteni, hogy a Foucault-éhoz hasonlított diszkurzív archeológia Nádásnál széleskörű materiális vizsgálódásokat is maga után von. A *Világló részletek* rekonstruálni igyekszik a miliót, s azt az egyszerre etikai és esztétikai elköteleződésként értett életvitelt is, melynek háttere előtt a szavak elhangzottak. Ennek jegyében a kötet a korszak domináns (ipar)művészeinek és mesterségeinek esszébetéteket szentel. Ezeket rendre az adott (ipar)művészetet vagy mesterséget életvitelszerűen űző vagy fogyasztó figurákhoz rendelve mutatja be. Ez egyaránt narratív lehetőséget teremt a szóban forgó figurák életvitelének árnyalására (a társadalmi pozíció sosem pusztán vagyoni és osztályhelyzet, a habitushoz sajátos önkifejezési formák társulnak), valamint arra is, hogy a Nádás számára lényeges (ipar)művészeket és mesterségeket történetileg és társadalmilag is szituálja, részletezze. (A nevekhez ld. az alább közölt családfát.) Így a Mezei-fivérek kapcsán szóba kerülhet a politika, a hírlapírás és a polgári házvezetés mestersége, Neumayer Adolf Arnold kapcsán a mezőgazdaságé, Nussbaum Cecília kapcsán a gasztronómiáé, Tauber Arnold kapcsán az ötvösművészeté, Nádás László kapcsán a műszaki tudományoké, Nádás Magda és Aranyossi Pál kapcsán az alkalmazott és populáris irodalomé; Nádás Eugénie mellé rendelve az építészet, a textilművészet és a lakberendezés (az Eugénie és Rendl Sándor Dobsinai utcai lakását, valamint az elkészítésben részt vevő iparművészek — Szabó Éva, Tevan

Margit, Pátzay Pál — stílusát bemutató esszébetét a Bauhaus- és de Stijl-inspirálta klasszikus modern iparművészetnek a matériákról és a térhasználatról vallott felfogását olyan finom meglátásokkal és annyira precíz és választékos szókinccsel adja vissza, amilyenhez hasonlót a magyar irodalomban — a *Párhuzamos történetek* Madzar-fejezetein kívül — csak Szentkuthy *Prae*-jének az építészetrel és a divattal foglalkozó passzusaiiban olvastam), Rendl Sándor kapcsán a modern festészet, Nádás iskolájának biológia-tanárnőjéhez, Benkő Judithhoz kapcsolva a botanika, Németh Rózi kapcsán a (református) templomépítészet kerül szóba; Eugénie iparművészeti tanulmányai köré rendezve Nádás fotográfusi tanulmányai, Tauber Klárával kapcsolatban pedig a kommunista torna- és táncgyuletek is bemutatást nyernek. A figurák mesterségei, kultúrafogyasztási és -előállítási szokásai természetesen jócskán árulkodnak alkatukról, világnézetükről, társadalmi pozíciójukról. Ezek a precízen megalkotott és hatalmas mennyiségű információt hordozó szövegrészek már nem is a (Nádás kapcsán oly sokszor emlegetett) modern, esszéisztikus regényirodalom (Broch, Mann, Musil, Proust...), hanem a materialista szemléletű történetírás (az Annales-iskola; Braudel, Ginzberg, Le Goff...) klasszikusait idézik.

A szöveg uralkodó — különleges dramatizáló funkcióra szert tevő — eljárása a *metalepszis*, azaz a jelen felől visszaolvasott, újszerű jelentéssel felruházott múlt. Az újrendezések sorozata — egykori elvétések, elszólások, elfedések rekonstruálása — már-már az utólag érkező pszichoanalitikus szerepkörébe utalja a szöveget elbeszélő, a döntő kérdésekben (hosszas levél- vagy könyvtári nyomozás, szemtanúkkal és kortársakkal való elbeszélgetés vagy privát elmélkedés végeredményeként) nyugvópontra jutott tudatot, amennyiben szövegében nem is egyszerűen kor-, hanem kórrajzot ad felmenőiről és azok világáról, jobban mondva: felmenőinek és azok világának *diskurzusairól*. A metalepszisek az egykori kijelentéseket olykor azonnal, más-kor néhány tucat oldallal később igazítják ki, de majd minden alkalommal rögzítik azok egykor bizonytalanul, nem-, vagy félig értett jelentését. Ez a jelentésrögzítés a metalepszis-technika valószínűleg leghatékonyabb működtetőjénél, Proustnál lényegesen rövidebbre zárja az elbeszéltek jelentésének lehetséges körét, s — képzavarral élve — megköti az utólag érkező tudat *után* érkező értelmező kezét. Kevés szál marad elvarratlanul, s kevés felidézett esemény marad bizonytalanságban. Ennek az az oka, hogy hiába nyújtja az elbeszélő saját tudatának genealógiáját, ő maga — pozíciója állandó reflektálásánál, tárgyiasított uralásánál fogva — lényegesen centráltabb, biztosabb körvonalú, mint *Az eltűnt idő nyomában* elbeszélője: ironikus dikciója és (esztétikai ideológiája szerint) elfogulatlan pozíciója leginkább a tizenkilencedik század mindentudó történetmondóit idézi.

Ide kapcsolódik, hogy a fiatal Péter legjelentősebb olvasmányélményeit felsoroló szakaszok elsősorban tizenkilencedik századi realista szerzőket — mindenekelőtt Jókait, továbbá

⁷ Michel FOUCAULT: *A szavak és a dolgok*, ford.: ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 406–407.

Tolsztojt, Dosztojevskijt, Turgenyevet, Gorkijt... — sorolnak olyanokat, akik a társadalom ábrázolására törekedtek, és „*sokat tudtak az emberről*”. Ez a személyes kánon is indokolja, miért van az, hogy Nádas diskurzusa, ha a fikció *funkciója* felől vizsgáljuk, jóval közelebb áll a történéshéhez, pszichológuséhoz vagy a szociológuséhoz, mint a modern prózának a nyelv nyelvszerűségére fókuszáló szerzőiéhez. Nádas számára a próza a közösségi, az antropológiai és az önismeret kivívásának a terepe, ahol „magát az embert” ismerjük meg. A nyelvbe — a szavak jelölő-funkciójába — vetett hit megingása a pszichológiai fejlődés egy (kulcsfontosságú) állomásaként jelenik meg; a szöveg a lehető *legeggyértelműbb* közlést célozza — ami persze nem jelent sem egyszerűt, sem banálisat.

II.

Egy elfogulatlan tekintet genezise mint családörténet (társadalomtudomány)

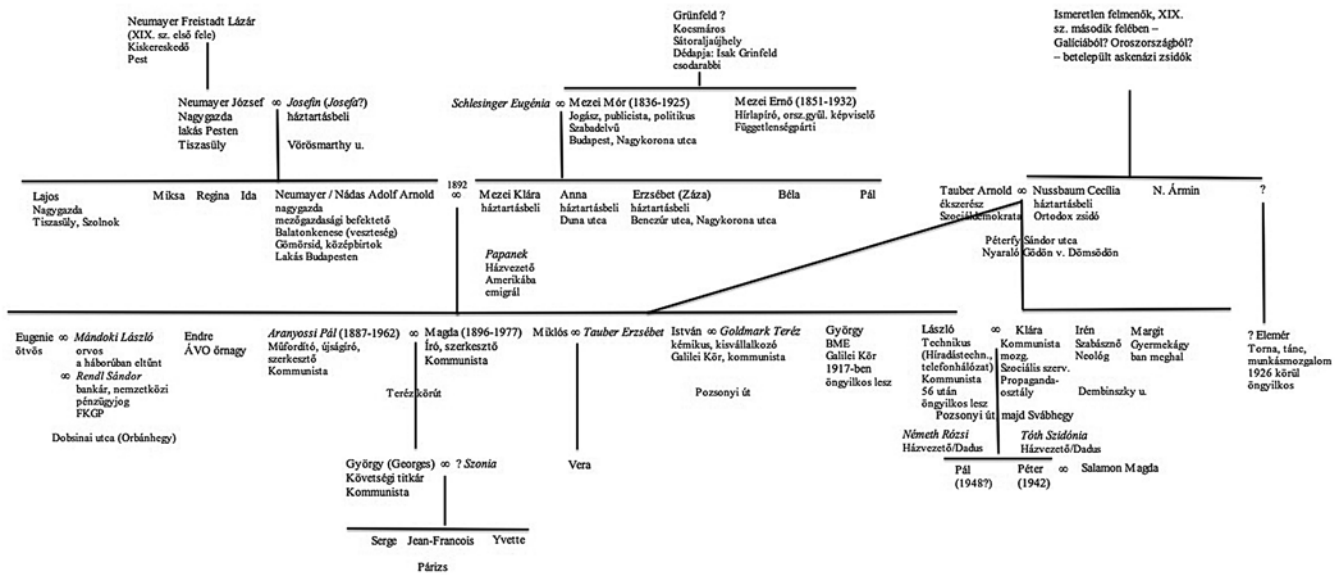
A *Világlo részletek* által rekonstruált világok vallási és kulturális preferenciákat, illetant és szokásrendet, politikai elköteleződések egyaránt hordoznak. Nádas evidens módon egyszerre célozza a családban megtalálható szerepmintázatok és életvitelek, valamint közvetlen rokonainak e szerepmintázatokhoz és életvitelekhez való viszonyának feltárását, továbbá annak a széle-

sebb társadalmi mezőnek vagy kontextusnak a rekonstrukcióját, amelyen a szerepminták és életvitelek habitusként kidolgozódtak. A bemutatás megkönnyítése érdekében a szöveg alapján — képességeimhez mérten — rekonstruáltam Nádas családfáját. Ennek áttekintését azonban nem pusztán a generációk egymásra következésének vizsgálata, valamint a szövegben felvonultatott felmenők örületes bőségének felmutatása érdekében tartom lényegesnek.

Nádas Péter írói alkatának megértése végett azt a generációk habitusai közti különös transzformációt kell megértenünk, mely a szülőktől politikai szerepmintaként hagyományozott közvetlen kritikai (op)pozíciót Nádas Péterben ironikus művészi pozícióvá konvertálja, miközben a szülők számos karakterjegyet — például racionalizmus, személytelenség, aszkézis, fegyelem — továbbviszi. (Jóllehet Nádas ezeket az örökségeket is rendre parodisztikusan mutatja be.) Arra, hogy ironikus szemléletének geneziséét visszabontsuk, a felmenők szociológiai és szimbolikus státuszát, világlátását és etikáját igen precízen megadó szöveg módot ad. Elsősorban az érdekel, hogy miféle tulajdonságok szükségeltetnek ahhoz, hogy autoritásként affirmáljunk, hiteles beszélőként fogadjunk el valakit. A pozíció maradéktalan feltárásához persze meg kellene írni a Kádár-korszak művészetének szociológiáját is. Ennek hiányában csupán néhány vázlatos állítást érdemes megkockáztatni a *Világlo részletek* alapján.

A családfa elkészítésekor azokra az információkra szorítottam, melyek kiolvashatók a szövegből. Mivel természetesen egy ilyen rekonstrukció is értelmezésnek tekinthető, nem egyeztettem a szerzővel az ábrát — hogy mit sikerült megértenem, vagy félreértenem, az én olvasási készségeimről és a szöveg stílypontjairól árulkodik.

dői tehetségének hála, a fia már néhány száz holdas középirtokot örökölt tőle Tiszasülyön, Szolnok mellett. A voltaképpeni történet ennél a (Nádas Pétertől számítva) harmadik generációnál kezdődik. Neumayer József feltehetően képes és felvilágosult gazda volt. Fiait, az elsőszülött Lajost, Miksát, valamint Nádas Péter nagyap-

Neumayer Freistadt Lázár az ezernyolcszázhuszas években már Pesten tevékenykedett (árva volt, ezen az ágon ő az első dokumentálható felmenő). Pártfogójának — akitől a nevét is kapta — és kereske-

ját, Adolf Arnoldot felsőfokú képzésben részesítette, mindannyian (bajor) mezőgazdasági akadémián tanultak. Adolf Arnoldnak minden ügyeskedésének és követelőzésének dacára sem sikerül megsze-

reznie a tiszasülyi birtokot bátyjától. Előbb Balatonkenesén, majd, az ottani csőd után, Gömörviden próbálkozik modern technológiákkal. Kevés sikerrel. De a gömörvidi birtok legalább megmarad. Kétlaki életet él, fenntart egy lakást Pesten. Így ismeri meg feleségét, Mezei Klárát, a jelentős társadalmi és vagyoni tőkével bíró Mezei Mór lányát. Házasságuk a rang- és vagyoni különbségekből adódóan némi botrányt is kavar a korszak nyilvánosságában.

Mezei Mór és Ernő egy sátoraljaújhelyi, semmiféle társadalmi tőkével nem rendelkező, kulturálisan mindössze egy, a múlt kódébe vesző csodarabbit felmutatni képes kocsmáros fia. A kocsmarost a helyi tanító meggyőzi, hogy, tekintettel Mór matematikai készségeire, a fiúnak tovább kell tanulnia. Ennek folyományaként ő is, fivére is Pestre kerülnek. A vagyonnal igen, ranggal nem rendelkezők számára a mobilitás intézménye az egyetem. Mindketten jogászok lesznek. Mór irodát üzemeltet, Ernő a politikában helyezkedik el. Mindketten aktívan publikálnak. Hihetetlen gyorsan hatalmas szimbolikus tőkéet halmoznak fel. A családi legenda fenntartja, hogy a Függetlenségi Párt kötelékébe tartozó radikális Ernő még magát Kossuthot is megismeri, az ő ajánlásával lesz képviselő. A zsidó emancipáció elősegítése és az antiszemita izgatás ellen írt beszédeivel már önmagát exponáló — egyébként beszédhibás — Ernő országos ismertségre a tiszasülyi per idején elhangzott parlamenti felszólalásával tesz szert, melyben számon kéri a vizsgálóbizottságon a per koholt mivoltát, az országos antiszemita indulatoknak való behódolást és az eljárás visszásságait. (A *Világlo részletek* első kötete mintegy harminc oldalt szentel a felszólalás és a rá adott reakciók parlamenti leiratának közelésére és kommentálására.) A neológok képviselőtében Mezei Mór részt vesz az 1867-es egyenjogúsítási törvényjavaslat kidolgozásában. Mezei Mórt Nádas liberális konzervatívként ábrázolja, zsidó patriótaként. A századvégen Lipótváros országgyűlési képviselője lesz. Mindkét fivér Pesten él, polgári életvitelt folytat. Adolf Arnold házasságától fogva nem a saját családjával, hanem a feleségével finanszíroztatja a mezőgazdasági projekteit. Klára testvérei nem nézik jól szemmel az Adolf Arnoldnak nyújtott kölcsönöket, amit a hiú és igen hisztérikus férfi agresszív jelenetekkel kompenzál. Adolf Arnold „a család szeme fényén”, az utóbb ÁVO-s örmaggá váló Endrén kívül minden gyerekét kutyaorbáccsal veri. Efelől Mezei Klára, „szegény anyánk” (Nádas Péter apját, Nádas Lászlót beszélgetve idézi meg Mezei Klárát) rendre szemet huny, egész pontosan kimegy a szobából. (Lászlón és Magdán kívül — utóbbi raccsolni fog — az összes gyerek dadogós lesz.) A két lány, Eugenie és Magda megfogadják, hogy csúnya férfihöz mennek feleségül, a lényeg, hogy ne hasonlítsanak „tenyészállat-szerű”, agresszív, depresszióra hajlamos apjukra.

A családörténetben az első igazán érdekes változás itt, ennél a generációnál következik be. A Mezei-család a fiúk számára anyagi fedezetet és kulturális-polgári mintát nyújt. Csakhogy a fiúk jóval radikálisabban gondolják el, miként volna kívánatos a családban először a Mezeiekkal megjelenő politikai cselekvés. Számukra nem a zsidó patriotizmus és az antiaraszista szabadelvűség, hanem a lényegesen radikálisabb emancipációs programmal fellépő modern munkásmozgalom szolgált ideológiát. A családörténetnek a századforduló körül dinamizáló, a magyar társadalom életmódját, termelési és lakhatási viszonyait, népeség-összetételét és kulturális szokásait egyaránt átformáló permanens forradalom nem pusztán kontextusa, hiszen a politikai mozgalomhoz csatlakozó gyermekek, akárcsak a Mezeiek, tevékenyen befolyásolni szándékozzák az eseményeket. Persze még azokat is érinti a folyamat, akik szándékoltan kivonják magukat belőle, mert nem értik, sőt, a „régvi világhoz” ragaszkodva, egyenesen *ellenzik* — mint a Mezei-gyerekek vagy mint a másik ágon az egészen másfajta időszámítás szerint élő Nussbaum Cecília —, hiszen az ő életvitelüket, habitusukat is átforgatja. A modernizáció kiszélesíti a műszaki- és humanértelmiségiek érvényesítési és politikai lehetőségeit, s a negyvenes évekre a Nádas-gyerekeket és házastársaikat lényegében a magyar társadalom elitjébe — legalábbis annak a közelébe — röpíti majd. A „második reformkorban” minden fiúgyerek Pestre kerül, egyetem-

re jár. Többségük ugyan műszaki pályára készül, mindannyian részt vesznek a korszak közgazdasági, társadalomtudományi, művészeti mozgalmában — Nádas a Galilei Körben való részvételt hangsúlyozza (előadók: Jászi, Lukács, Polányi stb.) —, ami explicit politikai szerepvállalást is von maga után; a húszas években a legfiatalabb fiú, az utóbb a második világháborúban eleső Miklós, az ötvösnek készülő Eugenie és az 1917-ben öngyilkos György kivételével mindannyian, így vagy úgy, de már részt vesznek a munkásmozgalom valamely kulturális vagy politikai ágazatában. A Bethlen-konzolidáció alatt László a tornász- és természetjáró egyleteket látogatja, majd belép a szocdem pártba, ahonnan bujtogatás miatt kizárják — ezután, a harmincas évek elejétől a kommunista párt tagja.

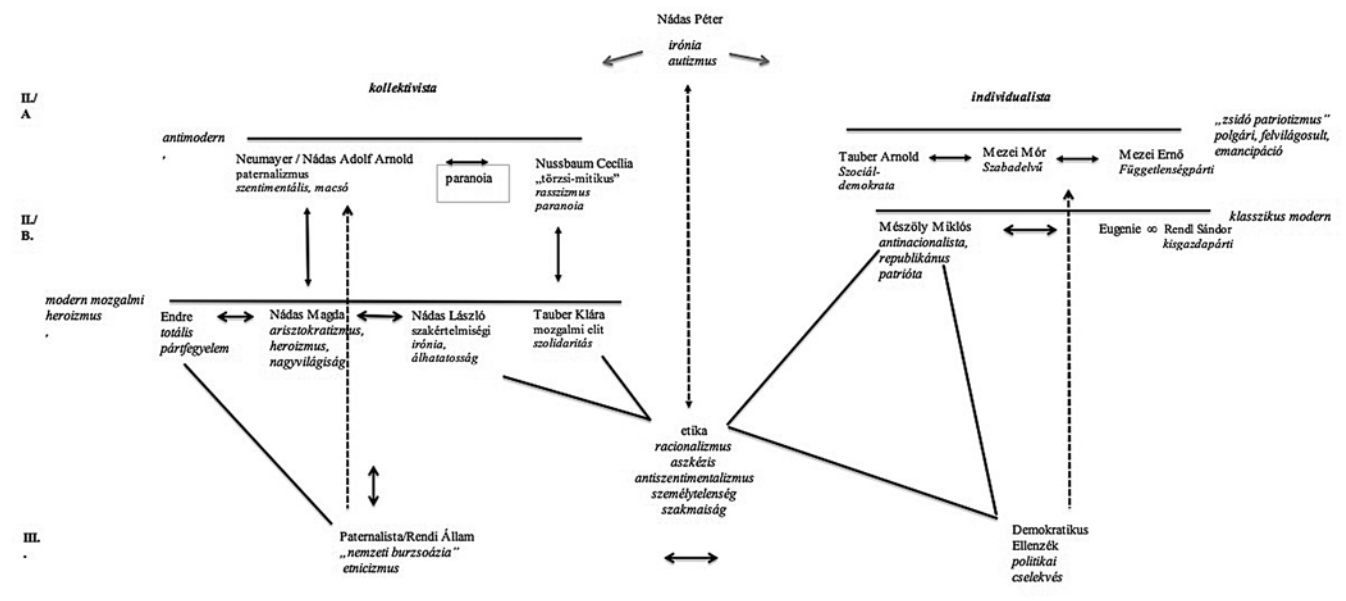
A szöveg különös elhallgatása, hogy nemhogy nem magyarázza meg, de a narrációval egyenesen semlegesíti, hogy két kivétellel a gyerekek mindegyike politikailag radikálizálódott (feltételezhető, hogy utóbb György is belépett volna a kommunista pártba, ha nem öli meg magát). Különösen annak fényében meglepő, miért nem mutatja be Nádas radikálizálódásuk fokozatait és meglepő, hogy a világháborúval kapcsolatos állásfoglalásukat vagy a Tanácsköztársaság alatti tevékenységüket, hogy milyen részletességgel ábrázolja szülei ötvenes évekbeli bürokratikus meghurcoltatását, s hogy nagykaszmásként a diktatúra és a koncepciók perék miatt kicsoda hévvel vonja majd felelősségre Nádas Magdát ő maga (Nádas 56 utáni életrajzaival közül ennek az eseménysornak szenteli a legnagyobb terjedelmet).

Magda a Tanácsköztársaság bukása után férjével, Aranyossi Pál újságíróval Svédországba, majd Franciaországba emigrál. István tisztítószert-üzemet működtet Újlipótvárosban. A világháború alatt Aranyossi Pált Franciaországban a Le Vernet-i gyűjtőtáborba internálják, Magda hazajön. Lászlóval, László feleségével, Tauber Klarával és Istvánnal egyetemben részt vesz az ellenállásban. A háború után Magda íróként tevékenykedik. István üzemet államosítják, de vezetőként a helyén marad. „Szakértelmének és állhatatosságának” köszönhetően László mind magasabb beosztásba kerül: (feltehetően) Gerő pártfogoltjaként a telefonhálózat kiépítésének, valamint, a Jövátelti Hivatalba helyezve, a hírszerzési technológiáknak a szovjet blokkba való exportjának lebonyolításában vesz részt. A negyvenes évek végén, amikor feleségével, Tauber Klárával egyetemben pályafutása csúcspontjára jut, a Svábhegyre költözik, a nómenklatúra közvetlen közelébe. Nem derül ki, jobban mondván: Nádas nem tudja kideríteni, pontosan miért költöztetik őket oda közvetlenül pályájuk (valószínűleg nem „felülről” megszervezett) megszakítása előtt. Lászlót talán Gerőnek a hivatal valamiféle átszervezésével járó továbbsoodása, talán a hivatalnak a kívülről odakerült szakértelmiségének szóló bosszúja miatt sikkasztás vádjába fogják, s ugyan hosszas és mániás munka árán tisztázza magát a vádak alól, a meghurcoltatásba beleroppan. Felesége halála után, a komoly hivatali munkák és az osztályvezetői feladatkör alóli felmentését követően lesz öngyilkos.

Tauber Klára ágán a Nádas László családjához hasonlóan dinamikus felemelkedés nem történik. A kulcsfigurák a nagyszülők: az ortodox zsidó családból származó, „törzsi-mágikus” érzésű Nussbaum Cecília és az asszimiláns, szociáldemokrata érzelmű ékszerész, Tauber Arnold. A hallgatag és aszketikus férfit testvére, Janka kisemmizte a családi örökségből, férjével megkaparintotta az ékszerészetet. Nussbaum Cecília képtelen kibékülni asszimiláns utódainak életvitelével, ét- és értékrendjével. Gondolkodásában a gojokkal való bármiféle közösködés bűn. Ezen az ágon is lesz egy öngyilkos, Elemér, egy szellemes és vonzó, jól táncoló, homoszexuális fiatalember. Tauber Klára egy udvarlójával és Elemérral kezd a húszas években tánc-, torna- és természetjáró munkaszelethez járni. Leendő férjével így ismerkedik meg. A kommunista mozgalomban — ahová az ő esetében sem tudjuk meg, pontosan miért lép be — felfigyelnek derűjére és szervezőképességére. 1942-ben megszületik Nádas Péter. Klára a háború alatt folyamatosan ide-oda költözik, szervezkedik, az orosz offenzíva idején, 44 telén egyszerre öt gyermeket etet, miközben ő hozza-viszi a férje és elvtársai nyom-

tatta szórólapokat és iratokat is. 48 után a bölcsőde- és óvodahálózat kiépítésében, a vidéki csecsemő- és gyermekgondozás intézményes kereteinek megteremtésében, higiéniai és felvilágosító programok lebonyolításában, nevelési szaktanácsadásban vállalt szerepet; születés-, dadus-, ápolónő-, óvónő-képzéseket indít; lojális, de kritikus párttag. Gyermekei ritkán látják. Pál anyakomplexusos, ágybavizelő kisgyermek, ami megint csak a korszak paranoid és feszült légkörét, nem pedig a kisfiú alkatát jellemzi. A Rátkó-program beindításakor Klára a szakvéleményét kikérvő Rákosi szemébe mondja, „előbb az ő, aztán a disznó, Rákosi elvtárs”. Nem biztos, hogy emiatt, de kisik a párt kegyéből. Ekkor már a Svábhegyen élnek. Beköltöznek hozzájuk Klára szülei, a demenciába zuhanó Nussbaum Cecília és a hallgató Tauber Arnold.⁸ A család Svábhegyre való költözése után fokozatosan összeomló szülők Pétert már alig érdeklik. A Diana úti iskolába való belépést, a tulajdonképpeni szociális integráció megkezdését egy évtizedeken át tartó szorongás kezdőpontjaként írja le. Ekkor lesz érzéki tapasztalatává a gyökértelenségnek, a sehová sem tartozásnak, az integrációra való képtelenségnek utóbb öngyilkossági vágyvá súlyosbodó diszpozíciója. Péter a Diana útiak („urak”) és a Máttyás király útiak („cseléddek”) közti, a társadalmi feszültségeket a mikroközösségben újratermelő osztályharcból igyekszik magát kivonni. Az iskolájukba járó koreai hadiárvaik személytelen és ideológiáktól mentes etikája vonzza. Klárát a propaganda-osztályhoz helyezik. Utolsó feladatainak egyike egy május elseji felvonulás megszervezése. Fiát kézen fogva, a többórás vonulásba és várakozásba

belefáradt tömeget záró, hullafáradt és néma tornászok közé vegyülve egyedül kiabálja, „éljen Rákosi, éljen a Párt”. Néhány hónappal később rákos lesz, a kezelés nem segít, az ötvenes évek elején hal meg. Ezután Nadas Péter mos, főz, takarít nagyszüleiére és a magát mindinkább elhagyó apjára a Svábhegyen, míg nem aghyártagyulladást kap. Ez az esemény nemcsak az első kötet fentebb említett robbanásos ösképének, de a *Saját halál*nak is a párdarabjaként olvastatja magát. Ez a — kötet nevelődéstörténetének egyik fináléjának tekinthető (a másik: 56) — néhány hónapon át tartó lebegő állapot véglegesíti a kívülállást, mintegy ez allegorizálja a szövegen belül a társadalmi integráció végleges feladását. A háború után Magda és Aranyossi Pál a közigazgatási és politikai átalakításban nem vesz részt; előbbi populáris regényeket, később memoárt ír; utóbbi alkalmazott irodalmárként fordít, szerkeszt. Teréz körüli lakásukban polgári életvitelt folytatnak. Az erotomán Aranyossi elhülyül; a depresszióra hajlamos Magda a Szovjetunió és a rákosizmus diktatúrái okozta morális dilemmák miatt izolálódik. Szülei halála után hozzájuk költözik majd Nadas Péter.⁹ Endre az ÁVH-ban fut be nagy karriert, ő lényegében szakít a politikai apparátus szemében diszkreditálódott, szimbolikusan dszentrifkálódott családtagjaival. Péter 68-ban (69-ben?) Magda fejére olvassa a kommunista párt által elhallgatott vétkeket, hazug életvitelét, a heroikus és hiú mozgalmár-magatartásnak, a kommunizmus ideológiájának *morális* tarthatatlanságát, színpadiasan szakít családjával, Kisrosziba költözik. A szöveg 56 forradalmának leírásával és geopolitikai kontextualizálásával zárul.

Aligha volt olyan időszak a magyar történelemnek, mint ami a mondott időszakhoz hasonló mobilitásra, a felmenőktől való térbeli, osztálybeli, mentalitásbeli, politikai, vallási elkülönülésre adott volna lehetőséget. Mind a kortárs szemtanú, mind az utólagos visszatekintő hajlamos magát a folyamatot is diszkontinuusnak látni, vagyis azokra az ideológiai elkülönböződésekre helyezni a hangsúlyt, melyeket a résztvevők is működtettek; ezért tűnhet úgy, hogy a Horthy-restaurációval vagy a kommunista hatalomátvétellel valami egészen más történt, mint amit a második reformkor vagy az 1945–48 közötti időszak megelőlegezett, s ezért szokás zsákutcák sorozataként leírni a mon-

dott időszakot. De Nadas szövege éppen azt demonstrálja, hogy a kontinuitás–diszkontinuitás kérdése hibás kérdés. Inkább azt lehetne mondani, hogy a modernizáció második szakaszának a

⁸ Ennek az időszaknak a viszonyait, a családtagok idegállapotát és diszpozícióit, kétségkívül jelentős módosításokkal és fokozott dramatiszással, Nadas az *Egy családregény végén* is, az *Emlékiratok könyvében* is felhasználta. Előbbi regényben a Tauber Arnold mesélte család történetét a Mezei-ági zsidó felmenőket is magába olvasztja — a csodarabbi azon az ágon rokon; az egyértelműen titkoszolgálati szerepet betöltő apát abban a szövegben effektíve internálják, az elbeszélőt egy, a Pikler-intézethez hasonló átnevelő árvaházba zárják. (Ez történik a *Világló részletekben* Rajk Lászlónak a Nadasék pólyájában dajkált fiával, az azonos nevű építésszel.)
⁹ Feltehetően ez a lakás és a benne uralkodó viszonyok szolgálnak majd a *Párhuzamos történetek* Kristóf-szálának, 1961. március 14-ének mintájául.

hatalomgyakorlás mikéntjéről és egyre radikálisabb *hullámai* éppúgy előkészültek az újabb generációknak mind radikálisabb transzformációkat szorgalmazó vitaestjein, műhelyein, konferenciáin, egyleteiben és megmozdulásaiban, mint a polgári lakásokban, ahol a majdani kommunista etikát és műveltséget szívta magukba; a történelem nem szakadós és nem is kontinuuus; a társadalom belsőleg tagolt, a folyamatszerűséget ezeknek a belső erővonalaknak az egymásra következése adja ki, de ezek a belső erővonalak nem függetlenek egymástól.

A családtörténetében szembeszökő, hogy a polgári és a munkásvilág, a liberális konzervativizmus és a kommunizmus ideológiája mint a történeti folyamatokra adott két eltérő, de a maga korában egyként radikális reakció, egymásba ér; egyaránt hagyományunk. Lényegében minden generáció, Péterrel bezárólag, *szakított* az előző generáció életformájával, máshová költözött, az előzőétől drasztikusan elütő politikai elveket vallott a magáénak — miközben a szakítások rendre a mindenkor teatrális szakítások és nagy elhatározásokból tett újrakezdési kísérletek problematikusságát, a régi beidegződések (akár afféle dafke kialakított „ellen-habitusként”, akár súlypontjaiban vagy céljaiban megváltoztatott, de — mint látni fogjuk — *alapstruktúrájában változatlan* etikaként lappangó) továbbélését is tanúsítják. A teatrális szakítás-sorozat permanenciája társadalomtörténetileg figyelemreméltó. A szöveg „cselekménye” rávilágít, hogy a *diszinkció* akarása milyen intenzíven hozzájárul az egyes aktorok politikai vagy esztétikai radikalizálódásához, s kiemeli, milyen nagy mértékben intenzifikálja ezt az új közegben való idegenség, a kocsmáros-gyerekből lett polgár, a kispolgárból lett proletár *kompensációs* vágya. A Mezei-fiúknak éppúgy első generációként kell elsajátítaniuk egy számukra ismeretlen életvitelt, mint a bajor akadémián tanuló, a mezőgazdálkodást forradalmasítani igyekvő Nadas Adolf Arnoldnak, az apjuktól való elkülönböződést egyöntetűen elhatározó Neumayer–Nadas-gyerekeknek, vagy mint az anyjával és apjával egyaránt szakító — és emiatt komoly harcokat felvállaló — Tauber Klárának, vagy mint a mozgalmár-elit sarjaként rendszerellenzékivé, egy közigazgatási hivatalnok és egy szakértelmiségi fiaként művésszé lett Nadas Péternek. Az állandó osztályváltás miatt mindenki folyton idegen, legalábbis újonnan-jött a saját világában. (Valószínűleg a kispolgárból lett munkásmozgalmárból lett polgári nagyszony Nadas Magda járja be a lélektanilag és szociológiailag egyaránt legfigyelemreméltóbb utat.) A Nadas-életmű nagy témájának, a folyamatos színlelések és alakoskodások, titkolózások és elfedések gyakorlatainak ez az eredete. Feltűnő, hogy a Mezei-fivérekén kívül senki sem jár *hosszútávon* sikerrel; senki sem rendezkedhet be, senki sem számíthat arra, hogy az utód továbbviszi, bővíti a felhalmozottakat — ami éppúgy lehet anyagi, mint szimbolikus tőke. Nyilvánvalóan nem a gének vagy a mitikus sorsközösség magyarázza, hogy a család telis-tele van depressziókkal, beszédhibásokkal, öngyilkosokkal és öngyilkos-hajlamúakkal, autistákkal, paranoiásokkal és erotománokkal, sokkal inkább az, hogy a számukra adott diszpozíciókkal egysze-

rűen feldolgozhatatlan az igen dinamikus változó társadalmi valóság. Nussbaum Cecéliának az ortodox, „törzsi-mágikus”, Neumayer Adolf Arnoldnak az atyai tekintélyre alapozott, feudális szemléletével már a második modernizáció első hulláma is kezelhetetlen. A szociáldemokrata Tauber, a liberális konzervatív és polgári radikális Mezeiek és utódaik a Monarchiában otthonosan, a Bethlen-korszakban legalábbis békésen élnek. A munkásmozgalmár Nadas-fiúknak, a családjánál lényegesen intenzívebb asszimilációt célzó Tauber Klára vagy Elemér számára a Bethlen-korszak már elviselhetetlen, az illegális kalandos, a kékcédulás hatalomátvitel szükséges rossz (az olyan habitusokkal való szövetségkötésről, mint amilyen a szocdem Tauberé vagy Eugénie férjéé, a független kispárti bankár Rendl Sándoré, ekkor mond le végleg a kommunista mozgalom); számukra a bürokratizálódás, a hivatali aknamunka okozza a második, immáron kibékíthetetlen kiábrándulást.

A mentális struktúrák és a társadalmi valóság diszrepanciája az iskolába bekerülő Péter számára hasonlóképp elviselhetetlen, mint a politikai-történeti alakuláshoz tartó tevékeny részeseinek, Tauber Klárának és Nadas Lászlónak az ötvenes évek elejének világa. Míg Péter kilép a valóságként adott, illuzórikusként felismert struktúrából, s a fikcióhoz fordul, addig Klára, Magda és László, akik kénytelenek ragaszkodni korábbi diszpozícióikhoz, önmagukat vagy a bürokráciát hibáztatják; személyi mulasztásokról beszélnek; egymást örlik fel. „Világos volt, hogy anyánk a tébolyult, ha bármiféle egyenlőséget és testvériséget remél még itt, miközben kiszolgálja ezt a szigorú hierarchiát, és ő maga is a része. Az öncsalásnak ezt a módját az én tudatom nem vette be, legfeljebb magát a látványt vagy az élményt még néhány évig nem tudtam miként elhelyezni a tudomban, mert élményem volt, de nem sikerült értelmezniem is az élményt. Azon volt, hogy ő másként viselkedjen ilyen helyzetekben [az elvtársak hierarchiájuk szerint várják az őket szállító autókat]. De nem tudott másként viselkedni, mert nem volt különbejárát valóság. [...] Jó kedéllyel és fegyelmzetten viselte kirekesztettsége csöndjét, ám haláláig nem tudta áttörni a falat vagy feloldani a feszültséget, amit az ideái és az észlelései között ő maga teremtett. [...] Humánus alapigényük, az egymással egyetértő emberek politikai közössége vagy szövetezése egyszer s mindenkorra tiltva volt.” (II. 418–420) Az ideológia és származás össze-nemillősége okozta — a kommunista mozgalom értelmiségi elitjének körében ritkának igazán nem nevezhető — belső öröklődéseknek és egyszerre megejtő és háborzongató életgyakorlatoknak a *Világló részletek* számos nagyszerű esettanulmányát nyújtja: elég most kiemelni az önmagát rendre proletárnak mondó, a pártlittel szemben ezt az „öntudatot” érvényesítő, noha teljes mértékben kispolgári származású Tauber Klára, vagy a raccsoló, szörmebundákban járó, élete végén majdhogynem nagypolgári életet vivő Nadas Magda figuráját. A rang és az alkat közti diszszonancia felerősödött, miután a Nadas-házaspárt a nómenklatura közelébe költöztették: ekkor térben is, szimbolikusan is (a kettő többnyire összefügg) a párthierarchia csúcsának közelébe

kerültek, s ezt az „elméretezett kinevezést”, „kispolgári rangkór-ságot” a „személytelen, antiszemitentális heroizmus” mozgalmi ideológiájának jegyében gúnyosan ostorozó diszpozíciójuk igen nehezen tudta összeegyeztetni a habitusukkal — különösen azután, hogy a konkrét cselekvési lehetőségtől megfosztották őket, tehát amikor a lakhely már pusztán a pártarisztokráciához való tartozást nyomatékosító *rang* volt, nem pedig munkájukért való konstans ellenszolgáltatás vagy fizetés. (Amit tovább bonyolított, hogy maga a kívülről roppantul elegánsnak ható ház belseje igencsak lerobbant volt, amit persze sem Péter osztálytársai, sem a család ismerősei nem hittek el.) A szöveg számos jelenetben árnyalja Klára rangfóbiáját, vagyis mindazon gesztusokat, melyekkel az elit többi, a brutális hiánygazdaságban privilégiumait érvényesítő tagjától — többek közt Magdától is — igyekszik magát elhatárolni. Ezt igencsak nehezíti, hogy mindeközben ők maguk is cselédet tartanak. Ezt az életerős és derűs Klára némileg kompenzálja, Németh Rózi továbbtanulása mellett kardoskodik, sőt, még azt is felveti, hogy ha majd ő meghal, férje vegye el a lányt. S a státuszinkonzisztenciákat nem enyhíti „csillagászati fizetésük” sem.

Tauber Klára és Nadas László (s egy másik szinten, de nem kevésbé fájdalmasan Nadas Magda) kelet-európai kommunisták tízezreihez hasonlóan pszichés és morális problémaként tapasztalják a mentális struktúráikhoz nem illeszkedő valóságot. Egybefogva a családtörténetet és a magyar társadalom második modernizációjának folyamatát, a sátorlajújhelyi kocsmáros a fia továbbtaníttatásáról meggyőző népiskolai tanártól a Magdával 1968-ban a Teréz körúton szakító Péterig, a *Világló részletek* beláthatóvá teszi a második modernizáció elhibázottságának elsődleges okát: hogy a dinamikus alakulásfolyamat eredményeinek, az új erő- és osztályviszonyoknak, új szimbolikus rendeknek a dekódolásához szükséges mentális struktúráknak még idejük sem volt megszilárdulni, máris új társadalmi valósághoz kellett (volna) igazítani őket — a feladat megoldhatatlanságának társadalmukban idegenné lett emberek milliói voltak a kárvallottai, paradox módon nagy számban olyanok is, akik nélkül, legyenek akár polgárok vagy munkások, liberálisok, konzervatívok vagy kommunisták, Kelet-Európa kínkeserves, s talán sosem befejezhető modernizációja kezdetét sem vette volna.

III.

Ideológiai pólusok (történelem)

„Minden társadalom különböző hagyományai tartalékából él. Ezek nem másminyenek, mint az egyén tartalékai; a társadalom is hol ezt a tulajdonságát veszi elő, hol azt teszi félre, ahogy a helyzete megkívánja. A progresszió modelljei a hagyományokban épp úgy előre ki vannak rajzolva, mint ahogy a regresszió szerkezeti mintái is ki vannak jelölve. Körülbelül úgy viszonyulnak egymáshoz, mint ahogy a személyes adottságok a neveltetéshez. A tendenciákat és a mintákat családjaikkal együtt az

egyének írják be a kollektív emlékezetbe. Nem feltétlenül a szándékaikkal, hanem az alkatukkal, osztályaik és rétegeik döntési preferenciáival; hol erősítik, hol gyengítik ezt vagy azt a fejlődési tendenciát, ám igen ritkán történik meg, hogy mintát cseréljenek vagy kurzust váltsanak. Akkor sem váltanak, ha egyszerre sokan belátják a váltás szükségességét. Még ha lett volna is forradalom, mint ahogy 1989-ben nem volt, egy nagy változás után a restauráció mindig menetrend szerint megérkezik, s igen gyakran azt mutatja be, hogy merre nem vezet visszaút,” írta Nadas 2011-ben, *A dolgok állása* című publicisztikájában.¹⁰ Amikor a *Világló részletek*ben a második hullám személyek etikai és ideológiai köré rendezett archeológiáját olvassuk, a harmadik hullám tartalékairól, vagyis a harmadik hullám bukásának a történeti múltba nyúló közvetett okairól olvasunk: szerepmodelleink, eszméink tartalékáról. Egyfelől arról a liberális-konzervatív, polgári szerepmodellről, amit a Mezeiek és Tauber Arnold külön-külön kialakítottak; ezzel kapcsolatban Nadas egy helyen így fogalmaz: „Az értelem szerkezete, amivel a világot értelmezem, egyszerűen nem működik nélküle. Igazság szerint még ma sem látom be, hogy egyenlőségi igényem és magyar patriotizmusom életem két legjelentősebb tévedése lenne, habár jól tudom. Ők úgy látták, hogy a liberális alapelvek többé nem megkerülhetők az európai történelemben. Tévedtek. Nekem viszont nem volt hová lépnem, vagy nem volt hová visszalépnem se a liberális alapelvek hagyományával, se a magyar zsidó patriotizmusommal. Ha sikerülne kihúznom e két építőkövet a tudatomból, akkor az egész építmény összeomlana. Tévedésük nélkül szellemileg nem létezem.” (I. 118–119) Másfelől annak az etnikai elvek alapján hierarchikusan tagolt, rendi társadalomnak az *antimodern* eszményéről, amit Nussbaum Cecília és — bizonyos fokig — Neumayer Adolf Arnold természetesnek tarthatott (annak tragikumával, hogy éppen e berendezkedés tört utóbb Nussbaum Cecília elpusztítására, s hogy Adolf Arnold összes gyermeke ennek a társadalomnak az elpusztítására esküdött fel), s amely a harmadik modernizációs hullám berekesztésekor, 2010 után pusztító erővel tört fel újra, hogy régi paranoid-etnicista fényében tündököljön. Végül pedig — de talán: elsősorban — arról a kommunista eszményről, melynek megvalósítására Nadas szülei és testvéreik az életüket tették fel, s amely pszichésen, morálisan és fizikailag is felzabálta saját gyermekeit — akiknek ez a szöveg, és ez nem mellékes, hiszen a magyar irodalom mindaddig rendezetlen adósságáról van szó, maradandó és méltó emlékművet állít —, s amely létező szocializmusként ahelyett, hogy az állam elsorvadását vonta volna maga után (mint Engels ígérte), éppen a paternalista reflexeket rögzítette, térségünkben mindmáig diszkreditálva a szekularizált modernitás egyetlen valódi egyenlőségesezményét — aminek következtében a regnáló, antimodern fóbiákkal feldúsított, rasszista reflexekre rájátszó, álpolgári-kapitalista ideológiákkal társadalmunk csak az elsorvadt, viselkedés-

¹⁰ NÁDAS Péter: *A dolgok állása* = Élet és irodalom, LV. évf. 51–52. sz., 2011. december 22.; Kötetben: NÁDAS Péter: *Fantasztikus utazáson*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2012.

formaként meg nem csontosodott polgári eszményt szegezheti szembe; éppen azt, aminek az alapján a harmadik hullám lebonyolítása megkíséreltetett és kudarcot vallott.

Értenünk kell: a *Világló részletek* nem a létező szocializmus bírálóinak, a demokratikus ellenzék politikai filozófusainak, szociológusainak, közgazdászainak a marxizmusban gyökerező, azt vagy az angolszász liberalizmussal, vagy a német romantikával (elsősorban Heideggerrel) átító nyelvén és opponensi pozíciójából íródott, ugyanis nem a kommunista egyenlőségesezménynek a polgári szabadságesezmény vagy a nacionalista testvériségesezmény javára történő megcáfolását kísérli meg, hanem mindhármon kívül helyezkedik. *Ezért kulcsfontosságú, hogy nem a kritika, hanem az ironia a szöveg uralkodó tónusa.* Ennyiben persze, de ez aligha meglepő Nádastól, mégis a polgári regény hagyományán belül cövekeli le önmagát: mint sokan megjegyezték, a polgárság legnagyobb bírálatait rendre polgárok szövegezték, feltehetően egyszerűen azért, mert a polgári társadalom volt mind ez idáig az egyetlen, mely lehetővé tette a kívüllói pozíciónak a társadalmi mezőn *belüli* megjelenését — igaz, Musil is, Joyce is néhányszor majdnem éhen pusztult, s családi öröksége nélkül Proust vagy Benjamin sem valószínű, hogy átfogó kritikáikat képesek lettek volna megírni. Olyan életművet azonban nemigen ismerek — legyen akár filozófusé, szépíróé vagy szociológusé —, mely a Nádasehoz hasonlóan *egyszerre* adná a kommunizmus, a liberalizmus és a nacionalizmus tényismereten alapozott bírálatát, mégpedig úgy, hogy — hála annak, hogy a szerző mindkét világban megveti a lábát — a megértés, a feltárás, az analízis értékébe vetett hit hassa át, s az önnevelés vagy az aszketikus munka életmóddá váló gyakorlataiból szülessen (másként aligha lehetne megírni egy ilyen terjedelmű, ráadásul ilyen megszállott kutatómunkára alapozott könyvet). S a szöveg elvéthetetlenül emlékeztet minket arra is, hogy mindezek az *erények* a modernitás e két nagy etikai áramának, a kommunista és a polgári életvitelnek a *közös* erényei. Önironikusan előadott, de következetesen gyakorolt fenntartásuk gátolja, hogy Nadas hangneme a radikális szkepszisbe vagy a cinizmusba csapjon át.

Ilyen könyvet szkeptikus vagy cinikus ember nem ír.

Pierre Bourdieu a következőket írja Flaubert *Érzelmek iskolája* című regényéről *A művészet szabályai* című — a franciaországi értelmiségi pozíció „semleges tekintetének” a geneziséét a XIX. századból rekonstruáló — könyvében: „A társadalmi semlegességre jellemző kettős távolságtartás és az állandó egyensúlyozás az azonosulás és az elutasítás, az egyetértés és a gúny között, amit ez a viszony kitüntet, Flaubert-t eleve arra hangolja, hogy a hatalmi mező egészéről adjon áttekinthető képet, ahogy azt az *Érzelmek iskolájában* teszi. Áttekinthető képet, amit szociológiai-nak is mondhatnánk, ha nem választaná el a tudományos elemzéstől a forma, amelyben önmagát nyújtja, de egyszerűen el is leplezi. Mert valójában az *Érzelmek iskolája* kivételesen pontos képpel szolgál a társadalmi világ struktúrájáról, amelyben létrejött, de még azokról a mentális struktúrákról is amelyek — a társadalmi struktúrákról kapva meg a maguk formáját — az al-

kotóelvét biztosítják a műnek, amelyben ezek a struktúrák feltáru-lnak. Ám a saját eszközeivel teszi mindezt, vagyis a *látattás* és az *éreztetés* eszközeivel, példákon keresztül, pontosabban nyelvi megidézéssel, a szó szoros értelmében varázsigék segítségével, amelyek hatással vannak ránk, méghozzá a testünkre, a szavak »megidéző mágijával«, amely képes »az érzéinkhez szólni«, és hitet és képzeletbeli részvétet keltenek bennünk, azzal analóg jellegűt, amit rendszeresen a való világnak tulajdonítunk.”¹¹ Bourdieu az „egyetértés és a gúny” közt ingadozó tónusban, a hatalmi mező teljességéről — amely itt ideológiai mezőt jelent — való nagytotál megalkotásának célzásában, az egyes világok érzéki megidézésében azonosítja a kívülálló, az ábrázolás, nem pedig a politikai állásfoglalás iránt elkötelezett írónak Flaubert-rel megjelenő sajátosságait. A családtagok szavainak felidézése Nádasnál sem a kritikai elutasítást, hanem a családtagok felkínálta etikai és politikai elvek egyszerre parodisztikus és komoly reanimálását célozza. Nadas gyerekkorát földéve rendre pedagógiai szituációkat rekonstruál. Minden családtag a maga világlátása alapján kívánja nevelni: a kommunista aszkézis, a polgári illetan, a zsidó misztika, a felvilágosodás szabadság- és egyenlőségesezménye, a konzervatív patriotizmus egyaránt része az örökségnek. „[Szüleim] az önfegyelem és az önfeladás igényével írják felül a nálam jóval erősebb animalitásomat. [...] Vállalkozásuk életre szóló lehetetlenségén nevettek, bizonyára azon nevettek, hogy e lehetetlen modernista vállalkozás nélkül legfeljebb minden még lehetetlenebb.” (I. 329) Péter utóbb éppen a fegyelmezett hiperracionalizmust szegezi szembe szülei kommunista kollektívizmussal — egy helyen arról ír, hogy lényegében következetesebbnek bizonyult, mint ők —, mely a pártfegyelem jegyében a legkövetkezetesebb morált is vállalhatatlan színjátékká párolja. Azonban éppígy távolságot tart a liberalizmus „ócska színjátékaival” szemben. Utóbbival kapcsolatos alaptapasztalatára utal a második kötet címe, a *Marcellina feláldozása*, mely a *Fidelio* Nádas által 1948-ban megtekintett budapesti előadásához kötődik (ez az *Emlékiratok könyve* nevezetes jelenetének előképe). Az előadás során Péter felismerése, hogy „Gaveaux úr és Bouilly úr daljátékával a politikai látszattal elfedett érzelmi és érzéki realitás, illetve az önmagát politikai, érzéki és érzelmi látszatokba menekítő polgári animalitás vonult be diadalmasan a világtörténelem színpadára. A szerelmi és a politikai intrikát idétlenül egymásra írták, de az etikai mimikri kapott vele polgárjogot. Az etikai mimikri pedig a vallási mimikrit váltotta le.” (II. 228) Nádas máshol a két világháború közötti/utáni konzervatív liberalizmus számára alapvető belátást visszhangozva ismétli, miszerint a magyar szabadságesezmény rendre egybeíródott a nemzeti szabadság eszményével (különböző területeken alkotókat említve: erre az álláspontra helyezkedett Babits, Bibó István vagy Németh G. Béla is, jöllehet nem feltétlenül egyforma — vagy a Nádaseval összecsengő — módon), a könnyen kollektivistá nacionalizmus-

¹¹ Pierre BOURDIEU: *A művészet szabályai — Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford.: SEREGI Tamás, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest, 2013, 51.

ba hajló patriotizmussal, ami úgymond útját állta a világpolgári öntudat kifejlődésének. Ezért, hogy a minden állampolgár autonóm és felvilágosult tudatára épített parlamentáris demokrácia, mint azt már a tiszzaeszlári per rekonstrukciója tanúsítja, s amelyen — így Nadas — mit sem változtatott két hullámnyi modernizáció, megfelelő életmódok és etikák nélkül, *polgárok nélkül* a térségünkben megvalósíthatatlan, s csupán a rendi, antimodern, antiemancipatorikus, antiracionális rendszerek szálláscsinálója lehet. „[Azóta, hogy a nyugati demokráciák kivéztették az 56-os forradalmat,] nemcsak az önkényuralmat gyűlölöm, de a republika és a demokrácia gyengeségei, olcsó színjátékai és önvészélyes elfogultságai láttán sem tudom a fejemet elfordítani. Nagyon sajnálom” — zárja a *Világló részleteket*.

Ahhoz az érzéki-materiális történetíráshoz, mely egészen felszámolja a mimikrit, s melyet Nadas egész életműve célzott, sem a fogyasztás polgári vágya, sem a kommunista aszkézis nem lehet adekvát ideológia. A világháború előtti polgári házvezetés ügyes-bajos velejároinak a Mezei-lakás kapcsán gyilkos iróniával megírt lajstroma zárja az első kötetet. A háztartás a pompázatos és bőséges étkezések zökkenőmentes lebonyolítása körül forog. A zabálást fenn kell tartani. Az első kötetet záró allegóriában a háztartás felületi tisztaságának fenntartása érdekében igénybe vett hatalmas apparátus működését írja végig: a színpalak mögött az emésztés, a testi kiválasztódás, a szeretkezés és az onánia, megannyi testi funkció megannyi nyomát, nedvét, váladékát asszonyok tömkelege sikálja, csak hogy minden *comme il faut* legyen. Persze az érzéki élvezet felcícomázott mimikrijével szembeállított kommunista aszkézis is igen eredményesen termel elfojtásokat. Erre egyetlen példa: hiába, hogy a munkásmozgalomhoz hasonló eredményekkel kevés kelet-európai mozgalom büszkélkedhet a férfi–női egyenjogúság terén, s kevés mozgalom szánt akkora szerepet a nőknek („kár lenne elfelejteni, hogy az ostrom után a kommunista nők építették újra a szociális gondoskodás rendszerét” — I. 474), a hűvösen racionális kommunista aszkéták néhány nemi tabut azért magukkal hoztak (kis)polgári felmenőiktől. Ennek megejtő példája, hogy Nadas László, Magda és Tauber Klára ugyanannyira tart attól, hogy Nadas Péter homoszexuális lesz, mint Nussbaum Cecília. Nem is engedik neki, hogy táncolni tanuljon, inkább, a jól bevált polgári hagyomány jegyében, elküldik zongorázni. (Mindannyian attól rettegnek, hogy Péter a család egy homoszexualitása miatt öngyilkos[ságba kergetett] tagjára, Elemérré ütött.) A nádas elfogulatlan tekintet ezért egyszerre esztétikai, politikai, etikai elköteleződés. Azért kell visszamenni a figurák leírásakor az alkat, az érzékek, valamint az őket körülvevő tárgyak materiális leírásáig, mert — Nadas szerint — csak így lehet a valamit mindig elfedő, a mimetikus hajlamokat kiszolgáló ideológiák mögé kerülni: „Mi egyedül az érzékelési képességünknek engedtünk. [...] Ha már úgyis mindent szétdult a diktatúra, akkor az érzékelés legyen az egyetlen, az utolsó, amit nem járhat át” — írja Mészölyről és önmagáról. (II. 311) Ugyanakkor Nadas az általa feltehetően legtöbbször tartott erényekkel — aszkézis, rationa-

lizmus, antiszentimentalizmus, személytelenségre való törekvés — egyaránt felruházta Tauber Arnoldot, Tauber Klárát, Nadas Lászlót, Mészöly Miklóst (az ő — felteszem, nem minden öni-róniától mentes — *epitheton ornans*: „atyai barátom és mesterem”).¹² Ezek a személyiségjegyek éppúgy alapelemei a nádas „külső pozíciónak”, mint a konkrét kritikai oppozíciót nagyon is felvállaló kommunistákénak. (Ehhez ld. a 2. ábrát.) Az elbeszélő azonban fel van ruházva egy tulajdonsággal, amely mind a felmenőiből, mind Mészölyből hiányzik. Ez a tulajdonság a társadalmi színjátékokban való részt venni- és győzni-, érvényesülni akarás *hiánya*. Velük ellentétben *nézőként* van jelen: számára a társadalmi és történelmi játszmák „valóság hasonlatok”, fikciók.

Ezt a totális kívülállást *az autizmusnak a szövegen belül allegorikusan is értelmeződő fogalma* nyomatékosítja: az elbeszélő még a szavakon is kívül van, számára azok jelentése sem evidensen adott, ennélfogva a társadalmi játék értelmetlennek tűnik a számára, s nem is vesz bennük részt. Személyisége fiktív és kontingens mivoltát feminin (vagy hermafrodita) személyiségjegyei nyomatékosítják. (Apja rettenetére egyszer felveti, hogy le kellene vágni a péniszét. A nővé válásról szőtt fantáziákat már említettem. Emellett lehetne még hozni példákat.) Azáltal, hogy önmagát kortársaihoz vagy szülei elvárásaihoz képest rendre betegeként ábrázolja, Nadas egy jelentős esztétikai hagyományhoz kapcsolódik, de kissé át is írja azt. A polgári származású írók genezisét elbeszélő regényekben a művészé válás többnyire ugyanígy a degenerálódással, a pszichózissal, a férfiatlansággal, a túlértékenységgel konnotálódik. A legkézenfekvőbb példát említtem: *A Buddenbrook házban* az utolsó sarj művészi hajlamai dekadens személyiségjegyként nyertek ábrázolást; az autista, „*soha semmit sem értő*” Péterben Hanno betegessége ismétlődik. (Ugyanígy beszélődik el a családtól való elválás folyamata Joyce-nál is, Proustnál is, ahogy Musilnál is egy perverzió, mégpedig a testvérszerelem szakítja ki Ulrichot a családi kötelékekből, egyben pedig a protestáns munkaetikára alapozott polgári értékrendből. Persze a hagyomány kapcsán megállapíthatatlan, hogy a polgári családokban azért termelődik-e rendre újra a betegség vagy a perverzió, mert azok értékrendje, belső struktúrája rendre összeeseng — legyen a család a negyvenes–ötvenes évek Budapestjén vagy a századforduló Lübeckjében, Párizsában vagy Dublinjában —, vagy mert a leendő írók saját viselkedésmintáikat rendre fiatalkori olvasmányélményeik alapján rekonstruálják.) A *Világló részletek* utólagos perspektívájából azonban már nem a családi örökség végleges felszámolásába torkollik a világban való idegen-

¹² Rendkívül termékeny lenne a flaubert-i pozíció Bourdieu általi rekonstrukciójához hasonlóan egyszer végigkövetni, hogy a nádas — de mások által is felvetett —, az ironikus távolságtartás révén a totális társadalomábrázolást joggal célzó értelmiségi pozíció milyen történelmi viszonyban áll a polgári, milyenben a kommunista etikával — az „elkötelezett” értelmiségi sartre-i modellje hangsúlyozottan marxista alapokon nyugodott —, aztán hogy mennyire is elüt ez a pozíció a polgári *l'art pour l'art* — Esterházyra például rendkívül jellemző — szerepmódel diszkurzív stratégiáitól, valamint azt is, hogy a jelenleg domináns magyar értelmiségi modell melyik szerepmintához áll közelebb, s hogy a nyilvánosság melyik szerepmintát követi szívesebben.

ség, mint Mann-nál: az autizmus a politikaiból a művészeti mezőbe való átlépésnek az allegóriája. Öni-róniája az önmagára rótt hivatás szigorán enyhít, a kispolgári komolykodástól tartja távol. Erre azért van szükség, mert a kötetben számtalanszor ismétli, milyen szisztematikus, morális kötelezettségnek, rá kiszabott hivatásnak tekinti az írást (módszeresen kutat; vasárnap is dolgozik; esztétikai elvei morális alapokon nyugszanak: önironikus kijelentését, miszerint „a mondat minősége az emberi életnél azért fontosabb”¹³ — hajlamos vagyok komolyan venni), s hangsúlyosan distanciálja magát a bohém Aranyossi és a populáris irodalmat író Nadas Magda irodalomfelfogásától — nem kis részben azért, mert szülei az írást eredetileg komolytalankodásnak, eszképzizmusnak, rossz értelemben vett műkedvelésnek tekintették, mely összeférhetetlen a politikai elköteleződéssel, a társadalmi hasznosság tiszteletén és a kommunista aszkézisen nyugvó világfelfogásukkal. (Péter nem is meri bevallani szüleinek, hogy tizenegy éves korától kezdve írónak készül. Apja nyomására vegyeszeti szakiskolába iratkozik be.)

Nadas iróniája nem az Esterházy-féle posztmodern játékoságot és a világban való arisztokratikus otthonosságot konnotálja, hanem a *felelősségteljes* áttekintésért szavatól — ezért, Esterházyval ellentétben, még intertextusként sem enged be a *Világló részletekbe bármit*. Az örökségekkel függ össze, hogy miért nem kezeli előszövegeként Nadas — szemben Vas, Déry, Saint-Simon (!), Marguerite Duras a *Világló részletekre* beavatólattan ható, parodizált, de mintaként kezelt szövegeivel — a munkásmozgalom olyan szintéziseit, mint Sinkó *Optimistákja*, Kassáktól az *Egy ember élete* vagy Lukács, Szabó Ervin a korban meghatározó, szülei által bizonyára forgatott és megtárgyalt szövegeit, s hogy Rosa Luxemburg és Lenin neve miért csak egy gúnyos szúrás erejéig bukkan fel; hogy miért nem esik szó az avantgárd képzőművészetről és irodalomról, hogy miért marad ki a munkásmozgalom számára propagandisztikus szempontból és az életmód-forradalom miatt is rendkívül fontos film médiuma teljes egészében a kötetből (egy hangsúlyozottan fiatalkori, komolytalan világgá-menés jegyében tett mozilátogatástól eltekintve). Ez a hiány érzésem szerint összekapcsolható a Nadasgyerekek tízes évekbeli politikai radikalizálódásának megmagyarázását illető, fentebb jelzett hiánnyal. Nadas művészeti mezőben elfoglalt pozíciója, ennélfogva előítéletei is homológok azzal a pozícióval és azokkal az előítéletekkel, amelyet és amelyeket (kis)polgári származású szülei a munkásmozgalmon belül betöltöttek és magukban hordtak. Bármennyire önfelmentőnek tartja is Déry vagy Vas memoárjait, mégiscsak közelebb áll hozzá az esztétikájuk, mint Kassáké vagy Sinkóé; bármennyire is hasznavehetetlennek érzi, közelebb áll hozzá nagy-nagybácsija liberális patriotizmusa, mint a lukácsi vagy Szabó Ervin-i osztályharc-elgondolás. Kérdés, hogy számot lehet-e vetni a kommunista hagyománnyal, mely — mint az akár éppen Kassák vagy Sinkó szövegeiből tudható — egy rendkívüli filozófiai felkészültséggel alkotott etika is volt, ezeknek a szövegeknek a végiggondolása nélkül.

A polgári műveltséganyagból dolgozó szerzők hajlamosak az avantgárdot vagy a filmet alacsonyabb rendű, komolytalan esztétikának és műfajnak tartani, ideologikusnak, túlon túl populárisnak, közvetlennek vagy gyerekesnek, ami nem ér fel a módszeres és komoly számbavétel felelősségteljes munkájával.¹⁴ Nadas szövege éppúgy nem tud felvenni magába avantgárd textusokat, és éppúgy nem rögzíti a korszak jelentékeny mozgóképes alkotásait, ahogy szülei számára, minden őszinte jószándékuk ellenére, végeredményben lehetetlennek bizonyult a státuszinkonzisztenciák kibékítése. Az elfogulatlan értelmiségi tekintet, az idézéstechnikán alapuló, parodisztikus beszéd paradoxona, hogy erőszakot kell tennie azok diskurzusán, akiket megidéz: a munkásmozgalmat anélkül kell visszairnia a történelemkönyvekbe, hogy annak saját magáról alkotott reprezentációit beépíthetné — éppúgy, ahogy a társadalmi-politikai-közgazgatási átalakulást lebonyolító értelmiségieknek sem egykönnyen adatott meg az osztályokon átívelő kölcsönös testvériség érzete.

IV.

Próza poétika, mikro- és makroszerkezet (pszichológia)

A szöveg egymásba szövi a fentebb említett figurák sorsát, változtatja őket, elejt, majd pár száz oldallal később felvesz egy eseményláncolatot, asszociatív módon vagy motivikusan ismétli őket, stb. A képzettársítások sorozata egy igen tudatos automatikus írásgyakorlatot feltételez, ami a szöveget valamiféle jelenidejű, a pszichoanalitikus terápia szituációját imitáló produkció leiratához teszi hasonlatossá. A gyakorlat oka — egyben pedig annak a fentebb már említett sajátosságnak a magyarázata, hogy az én archeológiája miért nem adható meg egyenes, az elbeszélőre centrált, „hagyományos” memoárként —, abban keresendő, hogy az önnön genezisést vizsgáló Nadas saját tudat szerkezetét, „az emlékezés topográfiáját” is be akarja mutatni. Ezt azonban kizárólag működés közben teheti meg, hiszen az akaratlan emlékezést vagy a tudattalant evidens módon nem lehet tárgyként kezelni, nem lehet ugyanúgy megírni, mint egy-egy figurát, lakást, szokást, eseményt; a tudattalan — itt is — elvételekként, képzettársításokként, gátakként, emlékek és benyomások infantilis vagy abszurd egymás mellé rendeléseként manifesztálódik. Ez alkotja a *Világló részletek* vizsgálódásainak második, latens vonulatát.

¹³ NADAS Péter: *A negyedik út* = http://www.litera.hu/hirek/nadas_peter_a_negyedik_ut. Utolsó letöltés: 2017. május 11.

¹⁴ Világirodalmi ellentét Peter Weiss *Die Ästhetik des Widerstands* című regénytrilógiája (1975–1981). Weiss — maga is polgári származású és műveltségű szerző — proletár-Bildungsként, egy német munkásfiú perspektívájából, filozófiai és művészeti reflexiókban rendkívül gazdag, tudatfolyam-technikával megalkotott prózában beszél el az 1937–1945 közti időszakot; ez a szöveg, minthogy nem a mindentudó utólagos perspektíva iróniájával, hanem az akkor-és-ottba helyezkedve íródott, jóval érzékletesebben képes ábrázolni a kommunista szubjektum konstitúcióját, de emellett filozófiai vagy az avantgárd művészetekre való reflexiókban is rendkívül gazdag — mely utóbbiak különlegességét csak fokozza, hogy egy autodidakta figura szemszögéből íródik.

A tudattalan mint olyan nem az elbeszélés témájaként jelenik meg, hanem a szöveg néma struktúrájaként *funkcionál*: a mondatszerkezet, -ritmus és -terjedelem, a mondatok egymáshoz követhetőségének asszociációs hálózata, a megírt képek egymással való viszonya stb., röviden: a mikro- és a makrostruktúra közvetíti. Néhány állításban Nádas persze reflektál arra, hogy mit is ért tudat- és tudattalan működés alatt. A jungi zsargon alapfogalmai dominálják a tudattal kapcsolatos kijelentéseit: „preformált tudat”, „szublimáció”, „projekció”, „öskép”, „kettéosztott személyiség”, „a psziché két összeegyeztethetetlen részből áll”, „személyiségnyomok a tudattalanban” — ilyen és ehhez hasonló alapfogalmak szolgálnak a nádas tudatfelfogás pilléreiként: „[Az archetipusok] ösképek, amennyiben egész fajunkra jellemzőek, és ha egyáltalán »létrejöttek« valaha, akkor keletkezésük a faj keletkezésével esik egybe. Az ember emberségéről van szó, az emberi tevékenységek sajátos emberi formájáról. [...] Élő hajlamok ezek, platóni értelemben vett ideák. [...] Az archetipus önmagában egy üres, formális elem, amely nem más, mint »*facultas praeformandi*«, egy a priori adott lehetséges képzetforma. Nem a képzeteket örököljük, hanem a formákat, amelyek e szempontból különösen megfelelnek a szintén formailag meghatározott ösztönöknek.”¹⁵ (A szöveget, mint egy helyen kiderül, Polcz Alaine adja az elbeszélő kezébe.) Nádas is architektonikus módon, a neokantiánus–jungianus modellt követve fogja fel a tudatot, de némileg lazít ezen, amennyiben feltételezi, hogy a preformált alanyagot a négyéves korig szerzett tapasztalatok formálják véglegesre — ekkorra rögzülnek a percepció sémák —, *s nem kizárólag* velünk született archetipusaink, transzcendentális formáink vannak. Hovatovább maga az egész mű olvasható úgy is, mint a preformáltan adott tudatsémák társadalmi–történeti *konkretizálásának* példája, amennyiben a viszszatekintő tudat önnön konstitúciójának a szülők, nagyszülők és egyéb tanárfigurák (a rokonok mellett egy biológia-tanár, a családnál dolgozó háztartásvezetők, a barátok, az elbeszélővel egykorú unokahúg, Yvette, valamint — a nyilván egy későbbi életkorban hatással bíró — Polcz Alaine és Mészöly Miklós) tudatos pedagógiájának vagy akarattalan ráhatásának (beszédük elhallgatásainak) sorozataként értett genealógiáját nyújtja. Szükségtelen is hangsúlyozni, mennyivel differenciáltabb képet nyújt az így értett, *in actu* bemutatott tudatkonstitúció — mely folyamatosan egymás mellett láttatja az elsajátítás verbális (például Péter többnyire a szavak jelentését tanulja apjától, beszédmódoktól iszonyodik meg Nussbaum Cecíliát vagy a korabeli fiúkat hallgatva) és performatív dimenzióját (például ahogyan anyja, Tauber Arnold és az iskolában megismert koreai háborús menekült gyerekek magatartásmodell adnak), mint a meglehetősen determinista jungi modell.

Az alapsémák a tapasztalatok vizuális és auditív rögzítését teszik lehetővé. „Előbb van a látás, csak aztán a szó és a gondolkodás.” (I. 471) Nádas számtalanszor utal arra, hogy önmagát autistának tartja, ami alatt azt érti, hogy nagy hatékonysággal tud vizuális és auditív információkat rögzíteni, míg a szavakkal

lényegesen nehezebben boldogul: sokáig nem értette őket, vagy csak a hangalakjuk hatott rá, az értelmük azonban nem hatolt el a tudatáig. „Az ember érzékei mindazonáltal jóval előbb értenek és sügnak, mint az értelem. Struktúrát lát, s utólag pótolja a struktúra hiányzó elemeit, akkor rakja a helyükre őket, amikor felfogásával megtalálta már az üres helyekre illő érzéki tárgyakat. A strukturális látás valamivel előbbre való is a tárgyi tudásnál. Előbb is alakul ki. Tárgyi tudás nem is lenne struktúra nélkül elraktározható, gyarapítható. Nem volt hová letennem az információt, agyam valamelyik rekeszében mégis el kellett helyeznem.” (I. 300) A percepcióval elsajátított mentális struktúrák nem esnek egybe a képek megfogalmazására szolgáló szavakkal, de ettől még kijelölik azok leendő helyét. Ez az a transzcendentális szerkezet, amit Foucault a modern episztémé alapvető fixációjaként írt le a fenti idézetben. „Autistaként én nem fogalmakban, hanem képekben észlelem a külvilágot. Jelenségei mellett olykor csak évtizedek alatt értelmezhető vagy teljességgel értelmezhetetlen szavak állnak, amelyeket mások értenek. A tenger és a láthatóan emelkedő pára díszletével olyan volt, mint egy színházi előadás, amiben nem csak nézőként vagyok jelen.” (I. 182) A *Világló részletek* csapongó, a hangalaki vagy képi asszociációknak rendre engedő, tekervényes szöveg; bizonyos mértékben olyan, mint az írás által létrehívott, jelenidejű emlékezés-gyakorlat, ami csak abban különbözik a pszichoanalitikus terápiák szituációjától, hogy a Másik szerepét is ő maga, az analizált tölti be: ő vizsgálja át a saját szövegét, ő igyekszik analizálni, majd találmányait visszaírni a szövegbe: egyszerre megfigyelő és megfigyelt; „színházi előadás, amiben nem csak nézőként van jelen”.¹⁶

¹⁵ Carl Gustav Jung: *Az archetipusok és a kollektív tudattalan*, ford.: Thuróczi Attila, Scolar, Budapest, 2011, 89.

¹⁶ Nádas jungianus tudatfelfogásával kapcsolatban érdemes némi kritikát is megfogalmazni. A szöveg ugyanazzal a problémával küzd, amivel minden fenomenológiai ambíciójú szöveg, Kanttól Jungon át Husserlig. A képeket csak történetileg konstruált fogalmakká lehet alakítani, mely fogalmak óhatatlanul visszaíródnak a tapasztalásba, olyannyira, hogy eldönthetetlené válik, csakugyan azt és úgy tapasztalja-e a tudat, amit állítólag a fogalmiság *előtt* tapasztalt, avagy maga a tapasztalás is nyelvileg determinált. *Szövegek* alapján eldönthetetlen, hogy csakugyan létezik-e a tapasztalás nyelvöltés, képi síkja, hiszen a szövegek *más szövegek*, hypotextusok alapján *fogalmazták meg* a benyomásokat. (Tudtommal Derrida briliáns tanulmánya, a *Freud et la scène de l'écriture* mutatott rá elsőként arra, hogy a lélek, idea, szellem és hasonló preformált/nyelvöltéses szférák megfogalmazása Platónról kezdve az írás tapasztalata nyújtotta metaforikájával dolgozott, tehát az állítólag nyelvöltéses élmények artikulálásakor rendre a kéznél lévő médium szolgáltatta képekhez nyúlt. Gondoljunk olyan kifejezésekre, mint a *betródó* vagy *bevéssző* élmény, a lélek mint *tabula rasa*, vagy arra az imént idézett formulára, amivel a digitális adattárolók korszakában élő és tapasztalatait ennek alapján metaforizáló Nádas él: „az információt agyam valamelyik rekeszében mégis el kellett helyeznem.”) A probléma persze nem az, hogy Nádas sem képes maradéktalanul kibékíteni ezt a paradoxont. Hanem az, hogy az egyébként minden etikát és politikai ideológiát gondosan kontextualizáló kritikai érteke azonnal elhagyja, amint a tudati tapasztalatok megfogalmazására kerül sor: nem látszik tudomást venni arról, hogy a Jungé vagy a Kanté is csak egy a nyelvöltéses síkok artikulálására konstruált diskurzusok közül. Más szavakkal, nem választja el egymástól „a nyelvértelmezés és a létértelmezés” síkjait: Jung diskurzusát, ahelyett, hogy *történetiesítené*, megfelelteti magával a létel. És még talán ez sem volna feltétlenül baj, ha nem éppen Jung lenne Nádas tudatfelfogásának elsődleges autoritása, az a Jung, akiről bajosan le-

A szöveg mikro- és makroszerkezete annyiban nyilvánítja ki a „preformált létesítmény” működését, amennyiben az önkényes ugrándozásokból vagy kitérőkből következtethetünk arra, hogyan működik a magára hagyott, nem tudatos vagy „uralatlan” tudat. Nádas mindazonáltal rendre megadja az ilyen jellegű asszociációi miértjét, rövidre zárja az asszociációs láncot; mintha egy pillanatra eleresztené a gyeplőt, mutatná, merrefelé haladna tovább a tudattalanja, ha engedné, majd blokkolná a haladást és visszatérne az éppen tárgyalt témához: „Emlő. Tömlő. Ettől a két szótól, az emlőtől, a tömlőtől még sokáig, nagyon sokáig elfogott a rettegés. Anyámnak sem mellrákja, hanem emlőrákja volt. Tömlőrákja. Ami tartósította az animális jelenségek által kiváltott infantilis rettegést. Tögye. Néha veszélyesen csúszik össze a nyelvértelmezés és a létértelmezés.” A tudattalan önkényes asszociációját a tudatnak a maga fogalmi kellékeivel Nádas rendre visszavágja, megzabolazza. Ez egészen különleges hatást eredményez: nemcsak a felvonultatott figurákat, de önmagát is függőbeszédben beszélteti, saját szóláncolatait is iróniával szemléli, azokon is kívül helyezkedik, azokat is parodizálja, hogy írásaktusként értett színházi előadásán „nézőként legyen jelen”.

A pszichoanalitikus gyakorlatokként elsajátított én-terápia egészséges, önnön uralhatatlan tudattartamaival tisztába jövő Egót volt hivatott konstituálni, ami a *Világló részletek*ben egy, az elmondottakat minden szemantikai szinten uralni kívánó elbeszélőként jelenik meg. Eksztatikus állapotai — megvándorlásának története, az agyhártyagyulladás epizódja, az első szexuális élménye — leírásakor saját személyiségét is fiktívnek, ingatagnak, kontingensnek ismeri fel. Efféle elbizonytalanítás nem adott semelyik felmenőnek sem, ők ugyanis rendre belevesznek a társadalmi fikciókba. De ehhez hozzá kell tenni, hogy az elbeszélő tulajdonságok nélkülisége korántsem eredményez olyan illékony, áttetsző elbeszélőt, mint Proust vagy Musil nagy műveiben: Nádas ugyanis személyisége kikökenéseit rendre megmagyarázza, különbségét az egészséges, felnőtt Ego felőli metalepszisekkel stabilizálja. (Bizonyos tekintetben az egész szöveg az Én utólagos ellenjegyzéséről szól.) Ilyesmit sem Musil, sem Proust nem végez el, ők ugyanis nem horgonyozzák le elbeszélőjüket valamiféle belátó, öregkori, egészséges, mindentudó szubjektumban. A saját írásaktust kívülről/utólag figyelő néző rendre megjegyzéseket fűz a véletlenszerű szóláncolatként előtte álló, leképzett tudatműködéséhez, vagyis mint állandóan reflektáló öntudat, attól (vagyis: tudatától) is distanciálja, függetleníti magát, egy-egy váratlan képzettársításokban gazdag szakaszt pedig történeti, társadalmi vagy pszichológiai kijelentéseként megalkotott *bon mot*-kkal summáz, elejét véve annak, hogy az olvasó szűrje le az emlékezésfutam konzekvenciáit. *Saját-magát-nézőként* képzettársításokra ingerelve tudatát előbb felszítja, majd rövidre zárja, mintegy befagyasztja a poliszémiát.

Az autizmusként, (ön)íroniaként, mindentudásként megjelenített, egy utólag érkező, ám egészséges tudat elfogulatlan tekinetetének rekonstruálását követően most, szövegem zárásaként ennek a befagyasztásnak a miértjére szeretnék rákérdezni.

Először megmutatom, hogyan működik az asszociatív írásmód egy hosszabb szakaszon. (I. 188–198) Az ostrom után vagyunk. Klára, László és Péter egy pontonhídon kelnek át. Dörögnek a bakancsok. Péter már tudja, hogy háborús helyzetekben kulcsfontosságú, hogy az embernek legyen bakancsa. Bakancs nélkül a túlélését veszélyezteti az ember. Ő nemsokára könnyelműen mégis kinövi a Bata kisbakancsát, azt Márta nevű unokatestvére kapja meg. Ez baj, hiszen Wallenberg csak azokat menti meg, akik bakancsban vannak. „Hogy a csudában mentések őket lakkcipőben.” A lakkcipőnek ezután pejoratív értelme lett. Ottlik az ostrom előtti elbeszéléseiben még magától értetődően használja a lakkcipő kifejezést. Ostrom utáni elbeszéléseiben már nyoma sincs lakkcipőknek. „Mándy, aki a pesti nyelv nagy művésze volt, azt mondta volna erre, méghogy lakkcipő, mit képzel.” Aztán Péter „szubverzív hajlamától vezetve” húszas éveit végén mégis vett egy fekete lakkcipőt magának. Ti. „a szavak újraértelmezésével a saját historikusan preformált tudásomnak álltam ellent”. 56-ban mégsem volt bakancsa, mert 54-ben a Bata kisbakancs után kapott túrabakancsát is kinötte. Igaz, túrázni sem mentek többé, anyja ugyanis ekkoriban haldoklott.

hetne állítani, hogy kellő elővigyázatossággal hidalja át a nyelv- és a létértelmezés síkja közt tátongó szakadékokat.

De Nádas jungi elfogultságai igazán szövege egy másik, történetfilozófiai vonatkozásban ütnek vissza. Átveszi Jungtól (és a Junghoz köztüli, ugyanúgy a kilencszázhusz–harmincas évek neokantiánus alapozottságú, német szellemtörténeti iskolájához húzó Kerényitől, Thomas Manntól... — előítéleteiben egyenes diskurzusok esetében a szerzők és szövegek szétszálazhatatlanul egymásba gabalyodnak) azt a meglehetősen problematikus történelemfilozófiát, miszerint az emberiségnek létezett volna egy mágikus, létezett volna egy mitikus, aztán pedig létezett volna egy racionális korszaka, majd e felosztás alapján kategorizálja a *Világló részletek* figuráinak ideológiáit: a vidéki Magyarország a mágikus, Nussbaum Cecília a mitikus, a kommunisták és a polgárok a racionális idősíkon leledzenek, stb. Ez a felosztás pedig azért problémás, mert előzetesen adott, kollektív téveszmékkel/beállítottságokkal magyarázza az — ideológiailag tagadhatatlanul — tagolt magyar társadalom egyes rétegeinek egymással való összeférhetlenségét, nem pedig arra kérdez rá, hogy mik a történeti-társadalmi lehetőségfeltételei annak, hogy változatos archeológiai rétegek egymás mellett éljenek. Ellenvetésemre a szöveg azzal reagál, hogy az efféle, történeti-társadalmi magyarázatot számon kérő szemrehányás csak a marxizmusnak a mágikus és a mitikus megértésére való képtelenségét kendőzi el (nem szó szerint idézek, de — ha jól értem — Nádasnak ez az elsődleges ellenvetése a marxizmussal szemben). Ez azonban nem teljesen igaz. A huszadik század jelentős antropológusai és etnográfusai (olyanokra gondolok, mint Philippe Descola, Maurice Godelier, Jack Goody vagy Eduardo Viveiros de Castro) éppen a marxizmusból kiindulva — annak persze jóhírével XIX. századi előítéletét felszámolva — dolgoztak, s leírásaik éppen arra biztosítottak modellt, hogy a „mágikus” és a „mitikus” ideológiákat, tabuikat és hiedelmeiket a munkamegosztás és a vagyon átörökítése érdekében racionalizált társadalmi struktúrákból vezessék le. Távoll álljon tőlem, hogy Nádas Péteren számon kérjem, miért nem végzett ilyen irányú tanulmányokat is, azt azonban szükségesnek tartottam kihangsúlyozni, hogy a *Világló részletek*, legyen mégoly részletgazdag a nem-polgári ideológiával dolgozó figurák tárgyi világának, nyelvjátékainak és életvitelének feltárásában, az egymás mellett élő világok összefűzését, széttagoltságuk egyazon struktúrán belüli megmagyarázását nem végzi el. Megtorpan annál a kétes intellektuális hozadéku megállapításnál, miszerint a „mágikus” és a „mitikus” hiedelmekkel élő néprétegek *eleve* képtelenek lennének a polgári-racionális világba való betagozódásra, s nem mutat fel olyan szisztémát, amely, egyként keretbe foglalva a három konkurens ideológiát, megmagyarázná, miért termelődnék újra egymás mellett ezek a mentális struktúrák.

Azt mondta, meg fog gyógyulni, de a kisgyerek Péter tudta, hogy ez nem igaz. „Az embert tovább emésztik napjai.” 57-ben a boltokba bakancs érkezik. Sorban áll. Mennyi mindenért áll sorba. Még görögdinnyéért is. Sorban álláskor kíméletlenek az emberállatok egymással, főleg a gyermekekkel. Később megint nincs bakancsa, mert a disszidens Miki barátja magával vitte, sporttáskájával, fekete ingével és fekete csónadrágjával egyetemben. Miki nyolcévesen árvult meg. Édesapja orosházi könyvkereskedő volt. 1944-ben édesanyja a zsidók belföldi utazását tiltó rendelet idején felutazott Pestre. Miki többé nem látta őt. Péter emlékezete, Mikiével ellentétben, nem törölte édesanyja alakját a halála után. Testi valójában huszonkét éves korában vélte utoljára látni, az Üllői úton: egy jelenés. Mikit 44-ben apjával együtt gettóba zárták. Szandálban és rövidnadrágban vonult be. Hidegek voltak az éjszakák. Nem hagyhatták el a gettót, apját könyörületből mégis kiengedték az örök, kerítsen valami meleg ruhát, takarót. Otthonukat ekkorra kirabolták. „Egy átlagos nő, egy bármilyen anya ilyenkor mégis szerzett volna ezen a kurva rohadt Orosházán meleg holmikat.” Miki szandálban csinálta végig a telet a gettóban. „A strasshofi koncentrációs táborba deportálták, s ha tudta volna, hogy a többieket megérkezésük után Auschwitzban azonnal elégetik, akkor szerencsésnek érezhette volna magát nyolc évesen.” Pétert mindazonáltal különösképp a női cipők érdekelték. „A cipőérezék igen különös dolog, a világ legtitkosabb kétértelműsége” — folytatja. Nőismerősei közül egyedül Esterházy Gittának és Karin Grafnak van cipőérezéke. Péter odáig volt a körömcipőkben vagy telitalpútkban tipegő női lábaktól, és imádta a tettető, pipiskedő nők viselkedését, hanghordozását. „Nő akartam lenni. Pápa.” Férfismerősei közül egyedül Richard Schwartznak van cipőérezéke. Péter albumokat nézeget, számíthatja, hogyan válhatna nővé, hogyan léphetne túl fizikai és hormonális adottságain, hogyan tanulhatná el a lépések koreográfiáját. „Két vesztes világháború után, orromban a hullabűzzel, hogyne láttam volna magasabb rendűnek a feminint.”

Mind a Miki családjának kipuhtatását, mind a gyermeki képzettársításokat és vágyakat leíró passzusok egyszerre rendkívül mulatságosak és hátborzongatók. A függőbeszédben írt technikával Nádas saját egykori szóhasználatát és benyomásait parodizálja. Ez a középhosszú szakasz egyszerre két szinten működik: a szakadásos szerkezettel, a szavak egymásba csúsztatásával ráirányítja az olvasói figyelmet az emlékező tudat működésére: az abszurdítás csak az uralatlan emlékezés önkényéből adódó, az utólag érkező tudat ízlésítélete szerinti hatáseffektus. Az asszociációk miértjére adható válaszokat rövidre zárja a passzus végén álló, Péternek a női nemmel való azonosulását racionalizáló, a korábbiakat egycsapásra megvilágító „Két vesztes...”-mondat. A szöveg leuralásával az elbeszélő magát az olvasói reflexiót s az értelmezői munkát is elvégzi az olvasó előtt, hogy *utóbbinak már semmi dolga ne legyen a szöveggel, ne tudhasson többet a szövegről, mint maga az elbeszélő.*

S most már feltehető a kérdés: nem lehetséges, hogy az az előzékenység, amellyel a szöveg rendre megadja önnön értelme-

zését is, valójában az elrejtőzést, az elfedést hivatott szolgálni? Nem a látás monopóliumához ragaszkodás *par excellence* értelmi-ségi stratégiája íródik vissza itt a szövegbe, ami szerint az önálló, elfogulatlan, felvilágosult tekintet birtokosa nemcsak hogy átlátja az egész társadalmat, de képes arra is, hogy elrejtőzzön? Nem lehet, hogy amint *mindenki* színjátékokat játszik Nádas Péter világában, úgy az elbeszélő is egy 1,200 oldalon átívelő mimikrit művel, a maximalizált önreflexió mimikrijét, az elfogulatlanság, a kitarulkozás, az őszinte vallomás színjátékát — mely őt magát épp azáltal rejti el, hogy csakis a maga által önmagáról sugárzott képet engedni látni, mely kép kitölti az őt nézők tekintetét? Nem lehet, hogy a kényszeres önértelmezés épp a vallomás konstitutív elemét, az elbeszélőnek a Másik iránti kiszolgáltatottságát, s vele együtt a minden párbeszédhez szükséges egyenrangúságot vonja vissza? S nem arra vonatkozik-e a *Világoló részletek* legvégén álló ironikus „nagyon sajnálom” is, hogy minden további párbeszéd vagy vita hiábavaló? Nem azt nyomatékosítja-e, hogy az Én meggyőződése, önmagáról, társadalmáról, történelméről alkotott fikciója — valóság hasonlata — immáron megingathatatlan...?

